

premimo za život u drugim uslovima, koji neće ličiti na ove sadašnje.

Efikasnost institucije socijalizacije i konkretnih metoda vaspitanja i obučavanja mora se danas ocenjivati ne toliko po tome koliko uspešno one obezbeđuju usvajanje i ponovno oživljavanje nasleđenih iz prošlosti vrednosti i navika, koliko po tome da li one pripremaju mlado pokolenje za samostalan stvaralački rad, postavljanje i rešavanje novih zadataka kakvih nije bilo, niti je moglo biti, u iskustvu ranijih pokolenja.

Otuda novi problemi teorije socijalizacije. Koje su to aktivnosti i orijentacije koje na najbolji način pripremaju ljude za novu, nepoznatu budućnost? Na koji način ljudi koji su naučili (ili nisu naučili) da uspešno deluju u jednoj sredini mogu da pripreme svoju decu da uspešno žive i rade u drugoj sredini? Kakvi socijalni uslovi olakšavaju ili koče proces prenošenja sa jednog pokolenja na drugo iskustva prilagođavanja na nove socijalne promene? Da li je sadašnje pokolenje odraslih svesno razmere socijalnih promena koje se dešavaju i s njom povezane potrebe da svoju decu priprema za život u svetu bitno drugačijem od njihovog sopstvenog?¹²¹

Postavljanje ovih problema, kao i čitava komparativno-istorijska analiza procesa socijalizacije, na prvi pogled obeshrabruje. Iz svega što je napred rečeno jasno proizilazi da mi o socijalnim zakonitostima vaspitanja dece znamo mnogo manje nego što nam se činilo ranije, a **shvatamo** još manje nego što znamo, i na svakom koraku delujemo nasumice, naslepo. Ali svest o svom neznanju, kako je pokazao još Sokrat, sama po sebi je intelektualno postignuće i podstrek za razvoj. Zato nećemo jadikovati zbog svog neznanja, već ćemo preći sa opštih problema teorije socijalizacije na određenje, ali ne i manje sporne, probleme polne diferencijacije.

Glava IV

POLNA SOCIJALIZACIJA

POLNI DIMORFIZAM I POLNA STRATIFIKACIJA

Svako zna da se priroda boji praznine. Ali postoji jedna stvar koje se priroda plaši još više. To je — logička dihotomija.

G. Harlou, K. Mirs: *Priroda složenih psihičkih reakcija*

Polna socijalizacija, zahvaljujući kojoj se kod dece formira svest o polnom identitetu i ona uključuje u sistem polne diferencijacije koji postoji u datom društvu — opšti je i neophodan element vaspitanja. Ali kakva je uopšte priroda pola i polnih razlika, od čega zavise njihov stepen, sadržaj, varijacije i promene?¹

Reči »muškarac« i »žena« asociraju s mnoštvom raznovrsnih obeležja, uključujući razlike u reproduktivnim funkcijama, konstituciji, karakteru, vrsti zanimanja, socijalnom statusu i u mnogo drugom. Ova suprotnost izgleda do te mere sveobuhvatna i duboka, da ljudi koji ne znaju za semiotiku i lingvistiku vide u njoj izvor svih ostalih binarnih opozicija ljudskog saznanja.

Posebno često se identifikuju pol i gramatički rod.

Međutim, prema tačnom zapažanju A. Mejea, gramatički rod je jedan od najmanje logičkih gramatičkih kategorija, koja sadrži najviše neočekivanosti.² U mnogim jezicima, na primer, u gruzijskom, gramatičkog roda uopšte nema. U nekim drugim jezicima ova kategorija se primenjuje samo na živa bića, ali ne i na stvari. U trećim, kao u ruskom, pored muškog i ženskog, postoji i srednji rod. Gramatički rod reči i pol bića koje ona označava se često ne poklapaju. Ne-

mačka reč *Das Weib* — žena je srednjeg roda; u mnogim afričkim jezicima reč »krava« je muškog roda itd. i sl.

U biološkim, i još više u socijalnim i psihološkim naukama, pojam pola je takođe višeznačan.

»U biološkom smislu pol je ukupnost genetičkih, morfoloških i fizioloških osobenosti koje obezbeđuju polno razmnožavanje organizama. Međutim, za karakterizaciju čoveka ovakvo određenje očigledno nije dovoljno. U širem smislu, pol je kompleks reproduktivnih, opštesomatskih, bihejvioralnih i socijalnih karakteristika, koje određuju individuu kao dečaka ili devojčicu, muškarca ili ženu.«³

Postoje dva principijelno različita, suprotna pristupa proučavanju polnih razlika. Prema prvom, tradicionalnijem pristupu, polna diferencijacija je univerzalan **biološki proces**, koji kultura samo ofompljuje i osmišljava s ovim ili onim varijacijama. Drugo shvatanje, koje je preovladalo u društvenim naukama u poslednjim decenijama, polazi, naprotiv, od toga da je pol isključivo socijalni konstrukt i da »nikakvi fakti polne biologije čoveka sami po sebi nemaju neposredan socijalni značaj ili institucionalne posledice«.⁴

Prvi pristup kao da ide odozdo nagore. Njegova polazna tačka je biološki **polni dimorfizam**, koji dopunjuje i nadgrađuje sistem psihičkih razlika (lenjingradski antropolog N. A. Tih ga naziva **polnim dipsihizmom**).⁵ Polni dipsihizam se ispoljava u određenom nizu **individualnih razlika** u psihofiziološkim reakcijama, kognitivnim procesima, motivaciji, sposobnostima i interesovanjima muškaraca i žena. Ove razlike se objektiviziraju u **polnoj podeli rada** i ostalih socijalnih uloga, a fiksiraju i osvetljavaju u simboličkom svetu kulture. Ovo shvatanje izgleda jednostavno i logično.

Analizirajući biološke podatke u svetlu opštih postavki teorije informacije i oslanjajući se na ideje I. I. Šmalhauzena, sovjetski istraživač V. A. Geodakjan⁶ je pošao od pretpostavke da proces samoreprodukcije bilo kog biološkog sistema uključuje u sebe dve suprotne tendencije: naslednost — konzervativni faktor koji teži da kod potomstva sačuva nepromenjene sve roditeljske osobine, i **promenljivost**, zahvaljujući kojoj nastaju nove osobine. Ženke oličavaju, navodno, stalno »pamćenje«, a mužjaci — operativno, privremeno »pamćenje« vrste. Tok informacija koje stižu od sredine, povezan sa promenom spoljašnjih uslova, najpre primaju mužjaci, koji su tešnje povezani sa uslovima spoljašnje sredine. Tek posle toga, posle selekcije postojećih promena od privremenih, slučajnih, genetska informacija dospeva unutar, zaštićenog

od strane mužjaka, postojanog »inercijskog jezgra« populacije, koje predstavljaju žene. Pošto mužjaci filogenetski ova-
ploćuju u sebi princip promenljivosti, sve nove osobine u razvoju vrste pojavljuju se prvo kod mužjaka, a tek onda prenose na ženke, kod kojih se, naprotiv, više čuvaju rudimentna obeležja svake vrste. Tako, u filogenezi, muški rod igra glavnu ulogu u menjanju, a ženski — u očuvanju populacije. U ontogenezi, obrnuto, mužjaci su rigidniji i nezavisniji od sredine, dok su žene više podložne promeni, one su plastičnije i lakše se daju obučavati.

Geodakjanova teorija privlači svojom logičnom doslednošću, koju potvrđuju solidni biološki podaci; ona daje odgovor na neke ranije zagonetne činjenice prirodnog polnog odabiranja (na primer, na povećanje smrtnosti mužjaka koji su izloženi čitavom frontu spoljašnjih uticaja i zbog toga češće postaju žrtve neuspešnog »eksperimentisanja« prirode).

Ali, da li ova teorija objašnjava ceo proces polne diferencijacije i, s njim povezane, individualne razlike? U savremenoj nauci postoji nekoliko alternativnih pristupa problemu — darvinovska teorija polnog odabiranja, sociobiologija, kulturno-istorijska teorija, ali nijedan od njih ne iscrpljuje ovu složenu pojavu.

Pre svega, polni dimorfizam se ne ispoljava potpuno jednako kod raznih vrsta, pri čemu varira ne samo stepen razlika između mužjaka i ženki već, u nekim slučajevima, i karakter, pravac tih razlika. Naročito jako varira polna »podela rada«.⁷

Razumevanje filogenetskih funkcija polnog dimorfizma samo po sebi ne odgovara na pitanje kako se upravo i u kom stepenu on ispoljava u **različitim sferama životne aktivnosti**. Iako biologija konstatuje postojanje vrlo dubokih polnih razlika na svim nivoima razvoja i funkcionisanja organizma, ona se protivi uprošćenju dihotomizaciji svih njegovih osobina na muške (maskuline) i ženske (feminine), po principu »ili-ili«. Uporedo sa takvim osobinama, koje su stvarno alternativne, koje isključuju jedna drugu (jedna ista individua ne može prema normi, istovremeno imati i muške i ženske genitalije), postoji mnoštvo osobina koje su podjednako prisutne kod oba pola. Ovo važi kako za somatske, tako i za bihejvioralne karakteristike, čija se diferencijacija često ne podudara.

U genetskom smislu, svi organizmi, uključujući i jedno-polne, dvopolni su, njihovi zigoti dobijaju genetsku informaciju, koja potencijalno omogućava razvijanje osobina kako muškog, tako i ženskog pola.

Što je viši filogenetski nivo vrste, to je složenija determinacija polne pripadnosti kod nje, a time je njena veza s drugim aspektima razvoja mnogostranija. Složenija ontogeneza i raznovrsnija, individualizovanija aktivnost neizbežno povećavaju broj individualnih varijacija u psihi i ponašanju, koje se ne uklapaju u okvire dihotomije: muško ili žensko.⁸

Pri proučavanju polne diferencijacije kod čoveka, potrebno je uzimati u obzir ulogu socijalno-istorijskih faktora. Čini se vrlo privlačnim da se iz teorije V. A. Geodakjana »izvedu« ne samo sve psihofiziološke razlike između muškaraca i žena već i postojeće forme društvene podele rada među njima. Međutim, iz sociologije i etnografije je poznato da se socijalne polne uloge u raznim društvima ne dele podjednako, već u zavisnosti od društvenog uređenja, pre svega — od načina proizvodnje. Psihologija, međutim, pokazuje da mali broj psiholoških osobina muškaraca i žena zavisi od njihove polne pripadnosti, a čak i tamo gde takva diferencijacija određeno postoji, ona je posredovana i bitno se menja pod uticajem uslova sredine, vaspitanja, vrste delatnosti i sl.

Uporedo sa takvim elementima polno dimorfnog ponašanja, gde je komparativno proučavanje čoveka i životinja dopustivo i korisno (na primer, polne razlike u energetsom balansu i trošenju energije; agresivno ponašanje; dečja imitacija i izgrađivanje tipičnih oblika roditeljskog ponašanja; komunikativno ponašanje i struktura grupe interakcije; briga o spoljašnosti i načini udvaranja), postoje sfere gde je direktno poređenje otežano ili, čak, nemoguće. To važi za kognitivne procese, motivaciju, formiranje polnog identiteta i seksualnih orijentacija.⁹

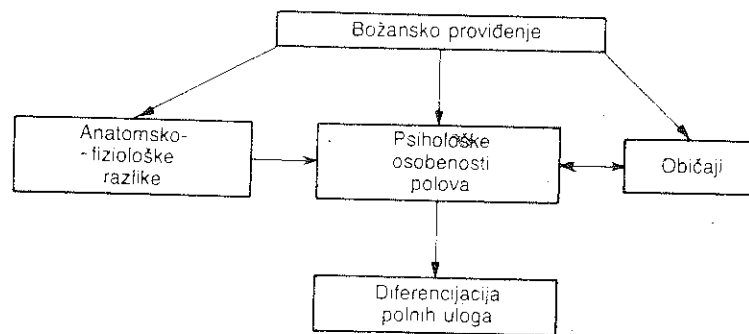
Zato istorija i društvene nauke imaju svoj sopstveni sistem klasifikacije i pojmovni aparat.

U svakom od do sada postojećih ljudskih društava postoji određena **podela rada među polovima**, specifični, za muškarce i žene, oblici delatnosti i socijalne funkcije. Socijalne norme, koje određuju čime treba ili ne treba da se bave muškarci i žene, nazivamo socijalnim polnim ulogama, ili, kraće, prosto, polnim ulogama, a ponašanje koje realizuje ta normativna očekivanja ili koje je orijentisano na njih — **polnim ponašanjem**. Autonomni aspekt diferencijacije polnih uloga predstavljaju sionormativne predstave, po čemu se razlikuju, ili treba da se razlikuju jedan od drugoga, muškarci i žene po svojim fizičkim, socijalnim i psihičkim osobinama — **socijalno-psihološki stereotipi maskuliniteta i femininiteta**. Ovakvi stereotipi postoje kako na višim nivoima kulture, u okvirima religioznih ili filozofskih sistema; koji

osmišljavaju prirodu polnih razlika (**polni simbolizam**), tako i u svakodnevnoj, uobičajenoj svesti (stereotipi uobičajene svesti).

Prirodna podela rada među polovima je najstariji oblik podele rada, pri čemu ovu diferencijaciju ljudi primaju kao večnu i nenarušivu. Prema rečima Ksenofonta, »prirodu oba pola od samog rođenja... bog je prilagodio: prirodu žene za domaće poslove i brige, a prirodu muškarca za spoljašnje. Telo i dušu muškarca on je stvorio takvim da je muškarac sposobniji da podnosi hladnoću i vrućinu, putovanje i ratne pohode, zato mu je i namenio poslove van kuće. A telo žene bog je stvorio manje sposobnim za to i zbog toga joj je, mislim, namenio domaće brige.« Ovo se potkrepljuje pozivanjem na običaj da »ženi više dolikuje da sedi kod kuće nego da se nalazi van nje, a muškarcu veću sramotu pričinjava sedenje kod kuće nego bavljenje spoljašnjim poslovima«.¹⁰

Dati model polne diferencijacije socijalnog ponašanja može se predstaviti u obliku sledeće sheme (crtež 6):

Crtež 6. Shema polne diferencijacije (po Ksenofontu)

Predstava o univerzalnosti ovog sistema koji je zasnovan na »prirodnoj komplementarnosti polova, vladala je u sociologiji na zapadu sve do sredine 60-ih godina našeg veka. Najubedljivije su je zasnovali američki sociolozi T. Parsons i R. Bejls. Diferencijacija muških i ženskih uloga u porodici i društveno-proizvodnom životu, po njihovom mišljenju, neizbežna je, budući da je zasnovana na prirodnoj komplementarnosti polova. Muške uloge i muški stil života su prvenstveno »instrumentalni«, dok su ženske — »ekspresivni«. Muškarac je obično hranilac, »dobavljač«, a u porodici onaj koji upravlja i nosi glavnu odgovornost za disciplinovanje de-

ce, dok po svojoj prirodi emocionalnija, žena podržava grupnu solidarnost i obezbeđuje deci neophodnu emocionalnu toplinu. Radikalna promena ove strukture nije moguća. Ma koliko se savremena žena uključivala u društveno-radni život, ženska uloga »se i dalje ograničava, pre svega, na unutrašnje poslove u porodici, gde žena istupa kao žena, majka i domaćica kuće, dok je uloga odraslog muškarca vezana pretežno za svet profesije, njegov posao koji uslovljava i njegove funkcije u porodici — obezbeđivanje porodici odgovarajućeg statusa i sredstava za egzistenciju. Čak i ako se, što je sasvim moguće, desi da udata žena, koja predstavlja statistički prosek, počne da radi, vrlo je malo verovatnoće da će ta relativna ravnoteža biti narušena, da će muškarac promeniti uloge i da će kvantitativna diferencijacija uloga u ovim odnosima u potpunosti nestati.«¹¹

Teorija »komplementarnosti« muških i ženskih uloga potvrđivana je time da je ovaj tip diferencijacije uloga (»instrumentalnost« muških i »ekspresivnost« ženskih uloga) široko rasprostranjen u društvima različitog tipa. Izvršivši analizu etnografskih opisa 56 društava pod ovim uglom gledanja, M. Zeldič je utvrdio da je materinska uloga ekspresivna u 48 društava, instrumentalna — u 3 i pomešana u 5. Očinska uloga je bila instrumentalna u 35, ekspresivna u jednom i pomešana u 19 društava.¹²

Teorija je potkrepljivana i rezultatima diferencijalne psihologije, prema kojima su žene subjektivnije i osećajnije od muškaraca, kad su u pitanju ljudski uzajamni odnosi i njihovi motivi, dok su muškarci u većoj meri okrenuti predmetnoj delatnosti, povezanoj sa prevladavanjem fizičkih teškoća ili razvijanjem apstraktnih ideja. Kod žena su, inače, jače izražena umetnička interesovanja itd. I, na kraju, isticano je da je poseban položaj žene u porodici uslovljen njenim materinskim funkcijama, koje su determinisane biološki i ne zavise od socijalnih uslova.

Međutim, norme polne podele rada nikako nisu iste u svim ljudskim društvima. Još je Herodot sa čuđenjem pisao: »Slično tome kao što je nebo u Egiptu drugačije nego na nekom drugom mestu... tako su i naravi i običaji Egipćana gotovo u svakom pogledu suprotni naravima i običajima ostalih naroda. Tako, na primer, kod njih žene idu na pijacu i trguju, a muškarci sede kod kuće i tkaju... Žene uriniraju stojeći, a muškarci sedeći.«¹³

Bitna karakteristika po kojoj se čovek razlikuje od ostalih primata u ovom smislu sastoji se u tome što se polna podele rada kod njega ne rasprostire samo na brigu o deci i odbranu od neprijatelja (prva funkcija je kod svih primata uglavnom feminina, a druga — prvenstveno maskulina), već i na nabavljanje i pripremanje hrane i drugih sredstava za život. Kako pokazuju kroskulturna istraživanja,¹⁴ ovde postoje neki univerzalni momenti. Lov i hvatanje krupnih životinja koje žive u vodi skoro isključivo je muško zanimanje. Muškim poslom u većini slučajeva se smatra i napasanje krupne stoke, ribolov, sakupljanje meda, krečenje zemljišta i pripremanje zemljišta za setvu. Neka isključivo ženska proizvodna delatnost nije uočena, iako žene u većem broju učestvuju u prikupljanju divljih biljnih plodova.

U zemljoradničkim društvima podela funkcija je dinamičnija i varira u zavisnosti od uslova. Što se tiče zanata, muškarci gotovo imaju monopol u obradi i pravljenju predmeta od metala, drveta, kamena, kosti, od rogova i školjki; oni su, takođe, u većem broju prisutni prilikom građenja kuća i pravljenja mreža i konopaca. Isključivo ženskih zanata nema, ali gotovo svuda se žene bave pređenjem, a još češće tkanjem, pletenjem korpi, asura, šivenjem odeće i izradom keramike. Međutim, sve to mnogo zavisi od nivoa društvene podele rada, pri čemu, kako pretpostavljaju Merdok i Provots, u zanatima koji traže veću stručnost preovlađuju muškarci. Nasuprot ovome, pripremanje hrane u većini društava se poverava ženama (mada su međukulturne varijacije vrlo velike), one obavljaju glavne domaće poslove, uključujući opskrbljivanje ogradom i vodom. Žene vode i glavnu brigu o deci.

Etnografi su tradicionalno objašnjavali ove razlike, prvo, većom fizičkom snagom i energijom muškaraca, drugo neposredno nekih vrsta delatnosti sa brigom o deci. Osim toga, isticana je i unutrašnja povezanost, kovarijativnost nekih vrsta delatnosti (na primer, pošto se muškarci bave ribolovom, onda oni prave konopce i mreže).

Ali polna podela rada ne znači prosto diferencijaciju ovih ili onih socijalnih funkcija, već određenu hijerarhiju, **stratifikaciju** tih vidova delatnosti i kategorija ljudi koji ih ostvaruju. Karakter društvenih uzajamnih odnosa između polova zavisi ne samo i ne toliko neposredno od kruga specifičnih dužnosti muškaraca i žena, koliko od podele vlasti,

mere društvenog priznanja, prestiža muških i ženskih zanimanja.¹⁵

Prema ironičnom zapažanju M. Mid, »muškarci mogu da kuvaju, tkaju, odevaju lutke ili love kolibrije, ali ako se takva zanimanja smatraju muškim, onda ih celo društvo, i muškarci, i žene smatraju važnim. Ako to isto rade žene, takva zanimanja se proglašavaju za 'manje važna'«. ¹⁶

Očigledno je da u ovome postoje određene stadijalno-istorijske formacione zakonitosti. Sovjetski naučnici smatraju da u ranoj rodovskoj zajednici prirodna polnouzrasna podela nije uspostavljala odnos vladanja i potčinjavanja. Polna podela rada još nije postala u njoj polna stratifikacija. Muškarci i žene su se specijalizovali u raznim, ali društveno podjednako korisnim i poštovanim, sferama delatnosti, a istaknuta uloga ženskog rada u privrednom životu zajednice u spoju sa matrilinearnom, materinskom organizacijom samog roda, davala je ženi vrlo visok društveni položaj.¹⁷ Socijalno ugnjetavanje žena i njihovo proglašavanje za nižu, u poređenju sa muškarcima, kategoriju javlja se tek sa pojavom patrijarhata, privatne svojine i sistema nasleđivanja imovine.

Međutim, svesti socijalne uzajamne odnose polova na jedan jedini sistem determinanata, bilo da su to biosocijalne konstante ili ugnjetavanje žena od strane muškaraca, kao što tvrde savremene feministkinje, očigledno nije moguće. Nije slučajno F. Engels, koji je polnu podelu rada razmatrao kao socijalno-ekonomsku (a ne prirodnu!) pojavu i posebno podvlačio istorijsku činjenicu »porobljavanja ženskog pola od strane muškog«, ¹⁸ istovremeno naglašavao da »podela rada između oba pola nije uslovljena položajem žene u društvu, već sasvim drugim uzrocima«. ¹⁹

Socijalno-strukturni faktori se ovde tesno prepliću s kulturno-simboličkim. Primećeno je da svi narodi, svesno ili nesvesno, više cene objekte, vrste delatnosti i događaje koje je čovek stvorio ili držao pod svojom kontrolom (kultura) nego one nekontrolisane, izvane date pojave (priroda). A pošto se žensko načelo obično doživljava kao bliže prirodi nego kulturi, ono se stavlja ispod muškog. ²⁰

Predstava o »prirodnoj« suštini femininosti počiva na tri pretpostavkama, koje se mogu smatrati univerzalnim:

1) **biološkoj zavisnosti** ženskog organizma od ostvarenja fizioloških funkcija, vezanih za produženje vrste (trudnoća, porođaj i dojenje dece),

2) **socijalnoj zavisnosti** žena od: a) prinudne vezanosti za decu u periodu dojenja i b) s tim povezane pretežne lokalizacije ženske delatnosti, na primer, kuvanja u kući,

3) **psihološkoj zavisnosti**, koja nastaje usled identifikacije devojčica sa konkretnim ženama, čiju delatnost, uglavnom onu u kući, one posmatraju i u kojoj učestvuju počevši od najranijeg detinjstva, dok se dečaci moraju, u krajnjem bilansu, identifikovati sa muškarcima, čija se delatnost odvija van porodice, što daje dečacima više varijativnih mogućnosti i, prema tome, veći stepen slobode.

Ipak, ovakvo objašnjenje izgleda previše uopšteno. Da bi se shvatili konkretni istorijski tipovi polne stratifikacije, američki etnolog E. Fridl²¹ uporedila je sistem socijalnih uloga dostupnih muškarcima i ženama u društvima lovaca i sakupljača i u zemljoradničkim društvima, izdvojivši moguće determinante polnih uloga i stepen dominacije jednog pola nad drugim u sledećim kontekstima:

a) kontrola proizvodnje, posebno raspodele stratejskih ekonomskih resursa u okviru domaćinstva i van njega;

b) pravo na učestvovanje u političkoj, ritualnoj, i religioznoj aktivnosti i rukovođenje njome;

c) stepen autonomije u donošenju odluka koje se tiču seksualnih odnosa, braka, mesta boravka, razvoda i vaspitanja dece.

Pokazalo se da diferencijacija zanimanja muškaraca i žena i karakter njihovih uzajamnih odnosa zavise, pre svega, od privredne delatnosti društva. Kod lovaca i sakupljača osnovu vlasti muškaraca nad ženama čini muški monopol nad lovom krupnih životinja, a u zemljoradničkim društvima — prioritarno pravo na krčenje i raspodelu zemlje.

Polna podela rada, međutim, nije svuda ista. Među lovcima i sakupljačima postoje četiri glavna oblika polne podele rada. U jednom slučaju (Hadza u Tanzaniji, Pali u jugo-zapadnoj Indiji), muškarci i žene sakupljaju hranu individualno svako za sebe, pri čemu samo mali deo muške energije od-

lazi na lov; polna podela rada je ovde slaba, mada glavna odgovornost za decu pada na žene. U drugom slučaju (severnoamerički Indijanci Vašo, kongoanski Pigmeji Mbuti), lov, sakupljanje i ribolov se obavljaju snagama cele zajednice, uz učešće kako muškaraca, tako i žena, mada poslednje imaju pomoćnu ulogu. U trećem slučaju (Bušmani Kung iz pustinje Kalahari i severnoaustralijski Aborigini Tiv), muškarci i žene dobavljaju hranu odvojeno, pri čemu sakupljanje u kome učestvuju žene obezbeđuje više od polovine, a lov muškaraca 30—40% hrane. U četvrtom slučaju (Eskimi), praktično jedini izvor hrane obezbeđuje lov u kome učestvuju muškarci, dok žene samo obrađuju meso i kožu.

Velika disperzija postoji i među zemljoradničkim narodima. Kod jednih naroda (Papuanci Gururumba na Novoj Gvineji, Ibo u istočnoj Nigeriji, Bemba u Zambiji i dr.) zemlju krče muškarci, a obrađuju je muškarci i žene zajedno. Kod drugih (Tiriki iz zapadne Kenije, američki Irokezi i dr.) muškarci samo krče zemlju, a obrađuju je isključivo žene. Kod trećih (južnoamerički Indijanci Janomamo, severnoamerički Indijanci Hopi) sve osnovne zemljoradničke poslove obavljaju muškarci, a žene imaju samo pomoćne funkcije. U skladu s ovim varira i podela dužnosti u domaćinstvu.

Čime se objašnjavaju kroskulturalne polne razlike? Po mišljenju E. Fridl, monopol muškaraca nad velikim lovom je rezultat ne toliko njihove veće fizičke snage, koliko teškoća vezanih s neophodnošću da se udaljavaju daleko od kuće, što bi, ako bi u lovu učestvovala i žene, iziskivalo da se na velika rastojanja prenose i deca i rezerve hrane. Tamo gde ekološki uslovi omogućuju lov na krupne životinje u blizini mesta stanovanja (na primer, kod filipinskih Negrita Agta), žene učestvuju u njemu isto tako uspešno kao i muškarci.²²

Muški monopol koji se odnosi na krčenje zemlje takođe je uslovljen ne samo fizičkom težinom ovog rada, koja je očigledna, već i time što se nova zemlja često nalazi na granici teritorije plemena, koju treba štiti od neprijatelja. Međutim, rat svuda predstavlja prerogativ muškaraca, ne samo zbog njihove snage i veće agresivnosti već i zato što populacija lakše doživljava gubitak muškaraca nego žena.

Tablica 3. Socijalni i domaći status žena u poređenju sa muškarcima u četiri afrička društva*

Pokazatelji statusa žena	Diskriminacija žena			
	Mbuti	Lovedu	Pondo	Ganda
Socijalni život				
Uzajamna pomoć	ne postoje podaci	nema	nema	jako izražena
Samostalno socijalno predstavništvo	nema	nema	nema	jako izražena
Socijalizacijske mogućnosti	"	"	"	"
Vanbračne polne veze	"	"	"	"
Razvod	"	"	"	"
Raspolaganje društvenom imovinom	"	"	jako izražena	jako izražena
Političke funkcije	"	"	"	"
Rešavanje vanporodičnih sporova	"	"	"	"
Vanporodično opštenje sa natprirodnim	"	"	"	"
Domaći život				
Žena nasleđuje porodično vlasništvo	nema	jako izražena	jako izražena	jako izražena
Autoritet žena u kućnim poslovima	nema	"	"	"
Seksualna autonomija (kompenzacija za bračno neverstvo)	nema	"	"	"
Menstrualna i reproduktivna ograničenja	"	slabo izražena	slabo izražena	jako izražena

*Sacks K. Engels Revisited: "Women, the Organization of Production and Private Property" Women Culture and Society. Ed. by M. Z. Rosaldo and L. Lamphere. Stanford, 1974.

Ekološki uslovi i privredni život umnogome determinišu i socijalnu hijerarhiju polova. Prema podacima E. Fridl, i među lovcima—sakupljačima, i među zemljoradnicima rela-

itivni uticaj žena raste, ako žena **istovremeno** učestvuje u dobavljanju hrane, kao i u vankućnoj raspodeli i razmeni vrednih dobara i usluga. U sredinama gde žene uopšte ne učestvuju u stvaranju zalih hrane ili gde, zbog prevelikog angažovanja na održavanju života ukućana, nisu neposredno odgovorne za vankućnu raspodelu, njihova lična autonomija i uticaj na druge su najviše ograničeni. U sredinama, pak, gde su muška prava na raspodelu dobara i usluga samo nešto veća od ženskih zapaža se mnogo manje razlika i u socijalnom statusu oba pola.

Evo kako izgleda, na primer, upoređeni socijalni i domaći status žena i muškaraca kod četiri afrička naroda — Mbuti, Lovedu, Pondo i Ganda, koji se razlikuju po oblicima svojine (kod Mbuta preovlađuje opšta svojina, kod Loveda i Ponda — porodična, kod Ganda — individualna) i po stepenu učešća žena u kolektivnom proizvodnom radu (kod Mbuta i Loveda žene rade ravnopravno s muškarcima, kod Ponda njihovo učešće je manje, a kod Ganda one se bave isključivo domaćim poslovima) — tablica 3.²³

Ovi faktori utiču i na diferencijaciju vaspitnih funkcija oba pola. E. Fridl je podvukao da mesto boravka dece i podela odgovornosti oko negovanja odojčadi zavise od proizvodnih zadataka koje je društvo dodelilo ženi, a ne obrnuto.

Biološke ženske funkcije začeća, nošenja, rađanja deteta i dojenja nesumnjivo su povezane s univerzalnom normom, prema kojoj glavna odgovornost za negovanje deteta pripada ženama; nije slučajno što su u mnogim jezicima pojmovi »žene i deca« toliko tesno povezani da čine jedinstvenu celinu. Ali koliko dece žena rađa, kome ona pripadaju, ko troši vreme i energiju nadzirući njihovu aktivnost, gde deca žive i do kog uzrasta se nadzor nad njima smatra neophodnim — sva ova pitanja i odgovori na njih povezani su na sistematičan način sa celokupnim socijalnim i kulturnim sistemom društva, a ne isključivo s biološkom predodređenošću žene za materinstvo.²⁴

Ja ću se još vratiti na ovu temu u vezi s problemom roditeljstva. Za sada je dovoljno istaći da ma kakve bile opšte zakonitosti polnog diformizma, individualne razlike i karakteristike muškaraca i žena u svakom društvu uslovljene su, pre svega, polnom diferencijacijom društveno-proizvodne delatnosti, pri čemu polna stratifikacija i socijalni status muškaraca i žena mogu biti različiti ne samo u raznim društvima već i u raznim sferama životne aktivnosti jednog istog socijuma.

Sukobljavajući se s tradicionalnim modelima polne stratifikacije, gde se muškarcima dodeljuje glavna, rukovodeća uloga, a žene čine zavisnim, potčinjenim, ljudi, ponekad, ne primećuju suptilniju diferencijaciju javne i domaće sfere, koja iza toga stoji. U patrijarhalnim društvima, javna sfera, po pravilu, predstavlja privilegiju muškaraca, učešće žena u njoj se strogo ograničava, što ostavlja utisak njihove potpune obespravljenosti. Ali takav utisak je ponekad pogrešan, jer u drugoj, domaćoj sferi života, pravo na donošenje odluka predstavlja isto tako monopol koji pripada ženama, i muškarci se u njega ne mogu mešati.

Reč nije prosto o komplementarnosti »svetog« (višeg) i »svetovnog« (nižeg) sveta, koji su podeljeni između muškaraca i žena. Kao što potvrđuje analiza kulture australijskih Aborigina, premda muškarci vladaju osnovnim tajnama i imaju vodeću ulogu u većini religioznih obreda i ceremonija, funkcije žena kod njih su isto tako značajne. Prvo, žene učestvuju u mnogim obredima koje kontrolišu muškarci, a isto tako mogu da obavljaju svoje sopstvene. Drugo, znatan deo svetih obreda i simbola u jednakoj meri je povezan sa oba pola. Treće, u mnogim rejonima Australije, kod Aborigina postoje ustaljene predstave prema kojima su se sveti obredi i njihovi amblemi u početku, dok ih muškarci nisu »ukrali«, nalazili u vlasti žena.²⁵

Otuda sledi da sistem polne stratifikacije nekog društva nije moguće shvatiti izvan veze s njegovim polnim simbolizmom.

POLNI SIMBOLIZAM I STEREOTIPI MASKULINOSTI/ /FEMININOSTI

Činjenica da je to istina nije važna; ali u to veruju ljudi — eto u čemu je stvar, đavo ga odneo!

G. K. Lihtenberg: *Aforizmi*

Ovde takođe postoje sopstvene transkulturne konstante i univerzalije. Simbolizacija muškog i ženskog principa u starim mitologijama na prvi pogled potvrđuje teoriju V. A. Geodakjana, prema kojoj muški pol ovaploćuje obnavljanje i promenljivost, a ženski — čuvanje i stabilnost. U mnogim starim mitologijama muškarac se pojavljuje kao nosilac aktivnog, socijalno-stvaralačkog načela, a žena — kao prirodno-pasivna snaga. Na primer, u starokineskoj mitologiji, žensko načelo »jin« i muško »jan« se tumače kao polarne kosmičke sile, čije uzajamno delovanje čini mogućim beskrajno postojanje svemira. Reč »jin«, koja se obično naziva prvom, simbolizuje mrak, hladnoću, vlažnost, mekoću, pasivnost, povodljivost, a »jan« — svetlost, suvoću, čvrstinu, aktivnost itd. Spajanje muškarca i žene podseća na kosmički brak Neba i Zemlje u vreme oluje. U većini mitologija, mesec, zemlja i voda se tumače kao žensko načelo, a sunce, vatra i toplota kao muško, itd.

Ali suprotstavljanje muškog i ženskog samo je jedna iz duge serije elementarnih binarnih opozicija, pomoću kojih je arhaična svest pokušavala da dovede u red svoj životni svet: sreća-nesreća, život-smrt, par-nepar, desno-levo, gore-dole, nebo-zemlja, dan-noć, sunce-mesec, svetlo-tamno, vatra-vlaga, zemlja-voda, svoje-tuđe, starije-mlađe i drugo.²⁶ O simboličkom značenju »desnog« i »levog«, koje upućuje na bilateralnost, asimetriju mozga, postoji ogromna stručna literatura, počevši od klasičnog pregleda R. Hertca (1909), pa sve do radova K. Levi-Strossa, R. Nidhema, Vjačeslava Vs. Ivanova i V. N. Toropova.²⁷ Najopštiji, najtipičniji parovi

opozicije, koji su povezani sa lateralnim simbolizmom, navode se u tablici 4.

Tablica 4. Karakteristike koje asociraju na literarni simbolizam*

Desno	Levo
Muškarac, mužjak	žena, ženka
Starije, više	mlađe, niže
Dobro, moralno, predviđajuće	rđavo, nemoralno, nedalekovidno
Jako, važno	slabo, nevažno
Dan, svetlost, sunce	noć, tama, mesec
Odozgo, napred	odozdo, otpozadi
Naselje, kuća	šuma, čestar
Domaće, kuvano, zemljoradnik	divlje, sirovo, lovac
Život, zdravlje, bogatstvo	smrt, bolest, siromaštvo
Istok	zapad
Jug	sever

* Needham R., *Right and Left*. Chicago, 1973.

Pitanje porekla binarnih opozicija ostaje sporno. Jedni autori smatraju da one odražavaju neke konkretne osobnosti socijalnog života prvobitnog društva, na primer, fakat dualne organizacije socijalnih institucija.²⁸ Drugi vide u njima imanentne, formirane u toku antropogeneze i genetički fiksirane karakteristike ljudske psihe.²⁹ Poslednje gledište je, po mom mišljenju, ubedljivije.

Ma kakvo bilo njihovo poreklo, binarne opozicije imaju ogroman uticaj na sve logičke operacije, koje su povezane sa klasifikacijom i kategorizacijom, u koje spada i određenje »muškog« i »ženskog«.

Prema autoritativnoj i empirijski dobro potvrđenoj teoriji kategorizacije E. Roša,³⁰ svaka klasifikacija se prećutno temelji na dva principa. Prvo, ona nastoji da prenese maksimum relevantne, bitne informacije o karakteristikama date

kategorije, opterećujući je istovremeno minimalno nužnim kognitivnim sadržajem. Drugo, objekat realnog sveta (za razliku od veštačkih stimulusa, koji se koriste u laboratorijskom istraživanju formiranja pojmova) imaju svojstva koja poseduju visoku korelativnu strukturu, i to se odražava na njihovom opažanju. Na primer, stvorenja pokrivena perjem će pre imati krila nego ona koja su pokrivena dlakom (o značaju kovarijacije obeležja već je bilo govora u prethodnoj glavi ove knjige).

Otuda dva principijelno različita tipa ili parametra kategorizacije. U jednom slučaju se fiksira **kvalitativna** razlika između pojava u formi maksimalno jasnih, unutrašnje konsekventnih **prototipova**, graničnih slučajeva koji izražavaju suštinu date pojave, očišćene od bilo kakvih nelogičnosti, protivurečnosti itd. U drugom slučaju se utvrđuju **kvantitativne** gradacije, objekti se razlikuju po stepenu izraženosti, karakterističnosti ovog ili onog svojstva.

Prema Rošovoj teoriji, kategorizacija počinje od toga što se pojmovi (i pojave koje oni označavaju) uzimaju kao uzajamno isključujući, diskretni: »dobro ili zlo«, »dan ili noć«, »muško ili žensko«. Kasnije, stroga dihotomizacija postaje nedovoljna, binarna opozicija dobija karakter kontinuuma, gde granični slučajevi postepeno prelaze jedan u drugi, pretvarajući se iz elementarnih stereotipa, pod koje se pojave podvode mehanički, u njihove prototipove (»idealno crno telo«, »idealna žena«), koji se u čistom vidu nikada ne sreću, dozvoljavaju da se konceptualizuju svojstva pojava po određenom obeležju. Kada postane jasno da se svaki objekat može kategorizovati ne prema jednom, već prema mnoštvu različitih kontinuuma, svet od ravnog i crnobelog postaje višedimenzionalan, voluminozan i raznobojan. U skladu sa našom temom, to znači da »muško« i »žensko« u početku izgledaju kao apsolutne protivurečnosti, zatim se pretvaraju u polove kontinuuma »maskulnosti-femininosti« i, na kraju, postaju autonomna obeležja, pri čemu posedovanje tih obeležja ili njihovo ispoljavanje zavisi od čitavog niza okolnosti i uslova koji ne proizilaze iz date kategorizacije.

Složenost se, međutim, sastoji u tome što sve binarne opozicije ne samo da sadrže u sebi momenat ocene već se konsekventno dele na pozitivne i negativne. Prema Č. Ozgudu, koji je iz ovog ugla proučio nosioce iz 12 različitih jezika, ljudska svest se uvek oblikuje:

a) **bipolarnom organizacijom** — značenja se diferenciraju u terminima polarnih opozicija;

b) **atribucijom pozitivnosti** jednom od polova svakog parametra klasifikacije;

c) **tendencijom paralelne polarnosti** — polovi raznih merenja vezuju se jedan s drugim paralelno, to jest pozitivni s pozitivnim i negativni s negativnim, a ne obrnuto. Ovo važi ne samo za kategorije najstarije metafizike, gde »jan« predstavlja pozitivno, a »jin« negativno načelo, već i za univerzalne lingvističke kategorije konjunkcije, spajanja (»i«) i disjunkcije, rastavljanja (»ali«).

U nekim slučajevima dati fenomen se može objasniti čisto lingvistički time da »negativna«, markirana kategorija nastaje putem transformacije i dopune »pozitivnog«, nemarkiranog termina; reči »neuverenost« i »nesaglasnost« nastale su od »uverenost« i »saglasnost«, a ne obrnuto. Ali zašto je »i« uvek pozitivnije od »ali«, »vera« — od »sumnje«, a »muškarac« — od »žene«?

Kako smatra Ozgud, to je povezano, pre svega, sa stepenom **bliskosti** opisivane kategorije našem »Ja«, što se najbolje vidi u terminima srodstva, gde se dalji rođaci označavaju razvijenim, više markiranim terminima nego bliski, sa kojima se odnosi sami po sebi podrazumevaju. Moguće je da tu takođe deluje neka intuitivna, podrazumevana skala vrednosti. U malim ljudskim grupama, unutar kojih su prvobitno nastali jezici, bliži, zreliji i izrazitije maskulini »Drugi« su imali veće mogućnosti da raspoređuju nagrade i kazne između raznih »Ja«, stvarajući samim tim neko diferencijalno potkrepljenje. Ova hijerarhija afektivnih značenja, koja ima korene u dalekoj filogenezi, do današnjeg dana se čuva u vidu opšte jezičke, kognitivne ili emocionalne norme, tako da pozitivna ocena nije prosto jedna od karakteristika, već sama suština »jan«, kao što je negativna ocena suština »jin«. Prilikom analize univerzalija pozitivnog i negativnog u savremenim ljudskim jezicima, stiče se utisak da su ljudi od davnina dobijali veću potvrdu za snagu nego za slabost, za aktivnost nego za pasivnost, za visoki rast nego za niski, i — u okviru ekstrapolacije ovih principa »jan« — za maskulinitet nego za femininost; da su ljudi nalazili da je izobilje priyatnije od siromaštva, da uverenost više nadahnjuje nego neuverenost, da je vera priyatnija nego sumnja, potvrđivanje dinamičnije od negiranja, i, u najopštijem smislu, saglasnost stimulativnija od nesaglasnosti.³¹ (Zanimljivo je setiti se s tim u vezi zamišljenog »etnopsihološkog« eksperimenta u romanu I. Erenburga *Hulio Hurenito*, čiji su junaci morali, pošto su ukinuli sve druge reči čovečijeg jezika, da biraju između »da« i »ne«.)

Ja nemam nameru da ocenjujem psiholingvističke i semi-otičke teorije. Jediní cilj ekskurzije u ovu oblast jeste da dokažem da binarne opozicije, lingvističko markiranje i sl. nisu istorijska posledica polnog dimorfizma i tim pre ne mogu se smatrati »odrazom« karakteristika, koje su »imananentno« svojstvene muškarcima i ženama. Naprotiv, oblici mišljenja sami mnogome determinišu načine doživljavanja, kategorizacije i socijalnog strukturiranja polnih razlika i odgovarajućih etnokulturnih stereotipa. »... Prirodne karakteristike pola i prirodni procesi seksualnosti i produženja vrste stvaraju samo hipotetički i dvosmisleni fon za kulturnu organizaciju pola i seksualnosti. Šta je to pol, šta su muškarci i žene i kakvi vidovi odnosa postoje ili treba da postoje među njima — svi ovi pojmovi niti prosto održavaju, niti razrađuju biološke »datosti«, već u znatnoj meri predstavljaju rezultat socijalnih i kulturnih procesa. Sam akcenat na biološkom faktoru unutar raznih kulturnih tradicija je varijabilan; jedne kulture smatraju da su razlike između polova skoro isključivo biološki uslovljene, dok druge biološkim ili hipotetički biološkim razlikama pridaju vrlo mali značaj.«³²

Mada »muško« i »žensko« čini sastavni deo sistema binarnih opozicija, ove kategorije takođe imaju svoje sopstveno, specifično značenje. Tako je, u okviru kineskog sistema »jinja«, postojalo uže i sadržajno određenije razlikovanje upravo maskuliniteti — »sjun« i femininosti — »ci«.³³

Predstave o »muškom« i »ženskom« u raznim kulturama se razlikuju po različitom stepenu složenosti, izdetaļiziranosti i važnosti. Na primer, kod mediteranskih naroda su u mnogo većoj meri nego kod naroda severne Evrope, diferencirane i eksplicirane predstave o prirodi pola. Ove predstave prožimaju sve sfere društvenog života.³⁴

Metafore maskuliniteti i femininosti su veoma različite po sadržaju i nisu uvek date u terminima simetričnog dualizma. Na primer, u stočarskom domaćinstvu srednjovekovne Mongolije, prema rečima N. L. Zukovske,³⁵ iako su postojali muški i ženski oblici rada, čvrste granice među njima nije bilo, njihovi nosioci su bili ravnopravni i zamenjivali su jedni druge. Takva ravnopravnost postoji i u mitologiji: nebo (otac) daje čoveku dušu, a zemlja (majka) — telo. Svaki čovek ima pretke po kosti (oca) i krvi (majke), i jedne i druge treba znati i poštovati. Japanska mitologija je, naprotiv, kao i društveni život, čvrsto orijentisana na muško liderstvo, a žensko načelo se shvata kao nešto podređeno i drugostepeno. U tibetanskom tantrizmu muško i žensko načelo su komplementarni energetski principi. Žensko načelo

(apsolutna intuicija) je podređeno muškom (metod saznanja), ali jedno bez drugog podjednako su slabi. Žena ne može da sledi put Bude, jer bi za to trebalo da se pretvori u muškarca. Ali ni muškarac ne može da postigne savršenstvo ako ne realizuje žensku prirodu koju u sebi nosi. Žena kao aktivno-stvaralačko načelo je predstavljena u mnogobrojnim materijalnim kultovima, likovima indijske boginje Kali, staroegipatske Izide itd.

Mitologija, kao i biologija, sve vreme se drži dva suprotna principa: polarizacije polova i njihovog jedinstva, nerazdvojnosti.

Princip polarizacije polova se jasno ispoljio već u činjenici da je najstariji način označavanja muškog i ženskog načela bilo prikazivanje genitalija. Kako je pokazao A. Lerua — Guran, dok u ranom i srednjem razdoblju starijeg paleolita centralno mesto zauzimaju femina oboležja i simboli (muški znaci su predstavljeni slabije, i to na manje vidljivim mestima pećine), dotle je u mlađem paleolitu situacija obrnuta.³⁶ Neki istraživači povezuju ovu metamorfozu sa evolucijom »polne hijerarhije« od prvobitne jednakosti polova, preko matrilokalnosti ka patrilokalnosti.³⁷

Pol i seksualnost čine neodvojivi deo simboličke kulture čovečanstva. Oni su predstavljeni, da i ne govorimo o neposrednom prikazivanju genitalija, u najrazličitijim religioznim i drugim mitsko-poetskim simbolima.³⁸

Muške genitalije simbolizuju snagu, moć, vlast, opšte prođuhovljujuće, ali ne i obavezno plodno, načelo.³⁹

Pored razlika i suprotnosti polova, u mitološkoj svesti je veoma prisutna ideja androginije, dvopolnosti, spajanja muškog i ženskog načela u jednom licu.⁴⁰ Dvopolna su bila mnoga božanstva. U starogrčkom panteonu takav je bio sin Hermesa i Afrodite Hermafrodit, u staroindijskom — Aditi, krava-bik, majka i otac drugih bogova, u staroegipatskom — Ra, koji se sparío sam sa sobom (»upalo je seme u moja sopstvena usta«) itd. Takva božanstva su često prikazivana sa dvojnim genitalijama i drugim polnim oznakama — Šiva u Indiji ili bradata Afrodita. U mnogim mitologijama su dvopolnim smatrali i pretke prvih ljudi, time je isticano njihovo jedinstvo, celovitost. Čak biblijska storija stvaranja čoveka postoji u dve različite verzije. Prva — svima poznata istorija stvaranja Eve od Adamovog rebra (Postanje, 2, 21—23), druga — o istovremenom stvaranju: »I stvori Bog čoveka po liku svom, po liku Božjem stvori njega, muškarca i ženu, stvori ih« (Postanje, I, 27). Poslednja formula se nekad tu-

mači kao potvrda prvobitne dvopolnosti Adama, iz čijeg tela kasnije nastaje Eva.

Motiv androginije je karakterističan za daosizam. »Dao« je prvobitno žensko načelo, »majka sveta«. Lao-czi se u nekim tekstovima naziva sopstvenom majkom, o njegovom ocu, međutim, legenda ćuti. Daoski tekstovi daju očiglednu prednost ženskom načelu pred muškim, naročito u opisivanju tela. Kao što piše E. A. Torčinov, »telo daosa je žensko telo u kome dolazi do spajanja prvobitnih načela, čiji plod, na kraju krajeva, predstavlja adept. Dalje, telo daoskog adepta je analogon, slika materinskog okrilja Daoa (s kojim adept teži da se apsolutno poistoveti).«⁴¹ Otuda veličanje ženstvenosti u fiziološkom smislu, nastojanje da se u sebi kultiviše žensko ponašanje, podatnost, pasivnost, želja da se liči na »blistavu devicu«. Međutim, suprotna strana daoskog kulta ženstvenosti je mizoginija — netrpeljiv i prezriv odnos prema konkretnim ovozemaljskim ženama, koje, u stvari, nisu potrebne daosu.

Opozicija muškog i ženskog načela ponekad se uopšte ne ogleda na empirijskim razlikama među individuama. Starokineska mitologija tvrdi da svako ljudsko telo sadrži u sebi kako muško, tako i žensko načelo, mađa je u ženi više predstavljeno »jin«, a u muškarcu »jan«; na podeli organa po ovom principu počiva celokupna kineska narodna medicina. Na potrebi harmoničnog spajanja muškog i ženskog načela u **jednom licu** insistira i tantrizam.

Mnogi naučnici, naročito M. Elijade,⁴² smatraju da je pojam androginije relativno kasnijeg porekla i da je on u Australiju bio donesen iz Melanezije i Indonezije.

Bilo kako bilo, tema androginije i promene pola ima važnu ulogu u mnogim obredima. Kod Australijanaca inicijacija dečaka uključuje njegovo privremeno ritualno pretvaranje u ženu. Kod mnogih afričkih naroda (Masaji, Nandi, Nuba i drugi), dečake koji prolaze kroz inicijaciju oblače u ženske haljine, a kod južnoafričkog naroda Suto, devojčice u vreme inicijacije odevaju u muška odela. Uslovno ritualno pretvaranje mladića u žene zabeleženo je kod Papuanaca na Novoj Gvineji, kod stanovnika na ostrvima u Torezovom moreuzu itd. Široko je rasprostranjen običaj ritualnog obnaživanja dečaka u vreme inicijacije i njihove segregacije od žena, što se tumači znakom aseksualnosti onoga koji se posećuje, koji pre no što će se naći u određenom polu prolazi kroz fazu posedovanja karakteristika oba pola. Simbolička inverzija, odevanje muškaraca u žensku odeću i obrnuto,

karakteristična je i za mnoge arhaične praznike, od Saturnalija i Hibristike do srednjovekovnog karnevala.

Iste pojave po svojoj biološkoj i bihejvioralnoj prirodi ponekad se različito ocenjuju i simbolizuju ne samo u raznim kulturama nego i u okviru jedne iste kulture. Na primer, kultura najstrože zabranjuje i osuđuje incest, ali se on često sreće među bogovima, a za junake nekih kultura on je gotovo obavezan znak njihovog »elitizma«. ⁴³ Kultura strogo razlikuje muške i ženske uloge i modele ponašanja i zabranjuje da se narušavaju te granice, na primer, u odevanju. Pa ipak, svuda postoje neke ozakonjene, tradicijom osvećene forme transvestizma i sl. Čime se objašnjava ova protivurečnost i ambivalentnost?

Postoje dva prilaza problemu. Prvi ide od individue ka kulturi, smatrajući da poslednja samo daje formu, strukturira i reglementira impulse koji nastaju u svesti individue. S ovog gledišta, raširenosti incestualnih motiva u kulturi je dokaz nemogućnosti prevladavanja sličnih nagona (Edipov kompleks), a protivurečnost kulturnih normi je odraz ambivalentnosti libida. Drugi pristup ide od kulture ka individui, smatrajući da kultura ne odražava individualne varijacije libida, već u dosta širokim granicama formira njegovu usmerenost; drugim rečima, seksualnost se razmatra kao socijalna pojava. U prvom slučaju važan je čin ponašanja kao izraz unutrašnjih impulsa individue, u drugom — značenje koje tom činu daje kultura koja formira odgovarajuću motivaciju i stil ponašanja.

Strukturirajući najvažnije aspekte socijalnog ponašanja, kultura uvek ostavlja mesto za neke individualne ili situativne varijacije. Jedni postupci se brižljivo reglementiraju i ocenjuju kao »dobri« ili »rđavi«, »pravilni« ili »nepravilni«, drugi se u potpunosti prepuštaju individui na procenu, pri čemu opseg i sadržaj takvih »dopuštanja« bitno variraju u raznim društvima i sferama života.

Formulišući određena uputstva, kultura gotovo uvek predviđa i neke mogućnosti njihovog kršenja. Ovakvi izuzeci se često ublažavaju time što se vezuju ili za drugo vreme (na primer, za »mitološko vreme«, za razliku od realnog), ili za pojedine ličnosti — bogove ili heroje, koje prosečan čovek ne može da oponaša tako da opšta norma ne gubi svoju snagu i obaveznost. Ali postoje i takve situacije u kojima je kršenje i »preokretanje« utvrđenih normi i pravila obavezno pravilo, zakon.

Ozakonjeno narušavanje demarkacije polnih uloga najizrazitije se manifestuje u prvobitnom prazniku i karneval-

skoj kulturi, kulturi zabave. Praznik, kao i »svet smeha«, okreće naopako čitav postojeći i, naročito, normativni svet kulture, otkrivajući tim njegovu uslovnost i protivurečnost. »Simbolička inverzija« nije prosto eksplozija potisnutih emocija, već pre »čin ekspresivnog ponašanja koji pokreće, protivureći, ukida ili na neki način predstavlja alternativu opšteprihvaćenim kulturnim kodovima, vrednostima i normama, nezavisno od toga kakvi su oni: jezički, literarno-umetnički, religiozni ili socijalno-politički.«⁴⁴

U osnovi ove kulturne inverzije leže, očigledno, isti psihološki mehanizmi koje je otkrio K. I. Čukovski, proučavajući dečje »izokretalice« i »smislene besmislice.«⁴⁵ »Izokretalice« — pisao je Čukovski — »ne samo da pomažu detetu da bolje upozna norme već skreće njegovu pažnju na potencijalne varijante mogućnosti pojave.« Nije slučajno što je zameštanje, okretanje naopačke, prevrtanja naglavce predmeta i njihovih svojstava stalno prisutno u folkloru odraslih (»putovalo se lo pored seljaka kad odjednom ispod psa laju vrata« i sl.). U simboličkoj kulturi »okretanju«, izvrtanju se podvrgavaju, u stvari, sve binarne opozicije: gore i dole, život i smrt, bogovi i demoni, svetlost i tama, dan i noć, ljudi i životinje, i, naravno, polne uloge, razlike i oznake, počevši od odela, pa sve do seksualnih pozicija.

Simbolička inverzija može biti i uslovno-igrovna i religiozno-simbolička, i ritualna, i životna. Sa stanovišta semiotike i kulturologije, transvestizam je, kao i drugi karnevalski obredi, »jedan od slučajeva ritualne neutralizacije semiotički značajnih opozicija, u datom slučaju opozicije muško-žensko.«⁴⁶ Nije slučajno što su dvopolna bića, androgini, smatrani bogovima ili »nadjudima«.

Veoma je poučno u ovom smislu proučavanje **institucionalizovanog transvestizma**, posebno institucije **berdaša**, to jest ljudi koji menjaju svoj polni identitet i status i prihvataju odeću, zanimanje i ponašanje suprotnog pola. Ova institucija je bila široko rasprostranjena među američkim Indijancima, narodima Severa (Čukči, Aleuti itd.), Dalekog Istoka (indonežanski Dajaki) i Afrike (Bakongo).⁴⁷

Religiozno-filozofski simbolizam ne samo da odražava strukturu konkretne polne stratifikacije već ima na nju i povratni uticaj. Proučavajući istorijske izvore nejednakosti polova, američki etnograf P. R. Sendej je uporedila sistem polne podele rada u 112 društava koja nisu znala za pismo, sa njihovom kosmogonijom i predstavama o polnoj pripadnosti tvorca ili prvog pretka. Kao maskulini okvalifikovani su 50% proučenih mitova (Toda, Tupinamba, Munduruku,

Grci, Hotentoti, Giljaki, Hausa, Amhara, Azande, Egipćani, Komanči, Aranda i dr.), 18% (Semangi, Lepča, Tauregi, Tikopija, Ibani i drugi) kao feminini, a 32% (Samoanci, Alorci, Ašanti, Omaha, Dživera, Kikuju, Tonga, Andamanci, Bambara, Tiv i dr.) kao mešoviti. Ova simbolika, kako se ispostavilo, bila je statistički povezana kako sa socijalnim statusom, tako i sa konkretnim ponašanjem muškaraca i žena. Na primer, u društvima sa femininim simbolizmom očevi imaju tešnji kontakt sa decom nego u društvima gde su bogovi i najdalji preci muškarci. Feminini simbolizam takođe doprinosi harmoničnim i ravnopravnim odnosima među supružnicima, dok maskulina božanstva češće podstiču nasilje, suparništvo itd.⁴⁸

Religiozno-filozofski polni simbolizam operiše globalnim, kosmičkim predstavama koje pretenduju na vanvremensko i vanprostorno postojanje. Stereotipi maskulnosti i femininosti uobičajene svesti su mnogo konkretniji, u njima se jasnije vidi veza sa socijalnim realijama. Ma kakve bile »globalne« binarne opozicije, u svakodnevnoj svesti zemljoradničkih naroda žena češće asociira ne na »šumu«, već na »kuću«, ne na nešto »divlje«, već pitomo. Pa ipak, u principima opisivanja i kriterijumima ocene muškaraca i žena postoji određena transkulturna simetrija.

U ogromnoj većini društava muškarci se doživljavaju i opisuju uglavnom u statusnim kategorijama, prema njihovom društvenom položaju, vrsti zanimanja i uspesima u društvenom životu, a žene — gotovo isključivo u terminima njihovih odnosa prema muškarcima, kao njihove sestre, žene ili majke; u opisima žena podvlače se takve crte kao što su plodnost, seksualnost, materinstvo, crte temperamenta, karaktera, spoljašnosti.

Ovo je karakteristično ne samo za stara društva. Opšte je poznato da u SSSR velika većina žena, kao i muškaraca, radi. Ali kad je lenjingradski sociolog V. S. Semjonov⁴⁹ kvantitativno, uz pomoć kontent-analize istraživao opise braka i ljubavi u dva visoka tiražna omladinska časopisa — »Mladost« i »Seoska omladina«, pokazalo se da upućivanje na profesiju ili vrstu zanimanja muškaraca nedostaje u 90%, a žena u 48% slučajeva. Odatle proizilazi da je za muškarce profesija bitna, a za žene — ne. Nije li to primer vitalnosti stereotipa?

Kao personifikacija prirodnog načela žena se često prikazuje kao rušilac socijalnog poretka, ovaploćenje nereda, haosa.

Askriptivne karakteristike muškaraca i žena zavise, takođe, od njihovog konkretnog položaja u sistemu krvno srodničkih odnosa. Ovo naročito dolazi do izražaja u opisima lica koja spadaju u kategorije čije povezivanje kultura zabranjuje.

U patrilinearnim, a u izvesnoj meri i u ostalim društvima, različite kategorije muškaraca i žena primaju i ocenjuju jedni druge na razne načine, zavisno od odnosa srodstva.⁵⁰ S jedne strane, muškarac vidi u ženi seksualni objekat, potencijalnu ženu. Ukoliko žena dolazi iz tuđeg plemena, njoj se pripisuje sumnjiva vernost, a nekad i direktno neprijateljstvo. Žene se opisuju kao tuđa, opasna bića, često kao veštice. Na primer, Papuanci Enga (Nova Gvineja) otvoreno govore da se »oni žene svojim neprijateljima«; žena iz tuđeg roda ostaje za njih tuđ čovek koji nosi u sebi opasnost. Dečake Enga od detinjstva uče da izbegavaju društvo žena, da se plaše polnih kontakata itd.⁵¹ S druge strane, muškarac vidi u ženi majku, sestru ili kćer; takve žene, pošto nisu seksualni objekti, prikazuju se kao prijatelji, kao svoji bliski ljudi. Opšti, prosečni stereotip žene, pošto je rezultat ova dva sistema uloga, neizbežno mora biti protivurečan.

Kada se razmatra sadržaj stereotipa maskuliniteta i femininosti, ne sme se zaboraviti na tako rasprostranjenu socijalno-psihološku pojavu kao što je **androcentrizam**, sklonost da se ženski svet doživljava i ocenjuje kroz prizmu muške percepcije. U nekim slučajevima, na primer, kod potpuno negativne ocene femininih crta ili tumačenja ženske aktivnosti kao potencijalno opasne, demonske i zlokobne (u većini oficijelnih religija žena izgleda relativno i duhovno potčinjena, a njene vlastite magijske moći se češće identifikuju sa vradžbinama, zlom i sl.), muška pnistrasnost je sasvim očigledna. Ali, androcentrizam se može ispoljavati i u skrivenim, nesavesnim oblicima i čak ga mogu prihvatiti i same žene, u čemu nema mičeg čudnog, jer ideje vladajuće klase determinišu ne samo njenu sopstvenu svest već, u znatnoj meri, i svest ugnjetenih.

Međusobni odnos predstava o muškarcima i ženama u simboličkoj kulturi isto je toliko protivurečan kao što su protivurečni konkretni uzajamni odnosi polova. Kao i sve druge socijalne grupe, muškarci i žene u svim kulturama, s jedne strane, veličaju sami sebe, a s druge — zavide i podržavaju jedni druge (a ne zavide samo žene muškarcima, kako je mislio Frojd). Jedan isti sistem polne stratifikacije muškarci i žene opisuju različito. »Kada žene iz plemena Hopi, koje su vaspitane u duhu poštovanja predaka, pitaju: 'Ko je

važniji — žene ili muškarci?', odgovor obično glasi: 'Naravno, mi, jer smo mi majke', s dodatkom da su muškarci takođe važni, jer oni podržavaju vezu s bogovima.«⁵²

Po svemu sudeći, ovde postoje sopstvene stadijalno-istorijske zakonitosti. Pretvaranje prvobitne polne diferencijacije u hijerarhijsku stratifikaciju je bilo istorijski povezano sa smanjivanjem proizvodne, ekonomske uloge žena, na koje se počelo da gleda prvenstveno kao na ovaploćenje reproduktivne funkcije. Simbolički izraz ovakvog odnosa je bila pojava mnoštva specijalnih tabua i zabrana odnosa sa ženama u vreme menstruacije, bremenitosti ili neposredno posle porođaja, jer oni »oskvrnavljaju« muškarca i izlažu ga raznim opasnostima.

Iako ovakva shvatanja i pravila izgledaju izrazito »anti-feministička«, neka od njih, naročito zabrane posle porođaja, čuvaju zdravlje žene i deteta. U teškim uslovima prvobitnog društva, na primer, kod afričkih Bušmena, dojenje deteta je trajalo 2—3 godine, pa i duže. Nova bremenitost u to vreme je bila društveno nepoželjna, pa je tabuiranje žene, ma čime ono bilo motivisano, objektivno služilo kao sredstvo regulisanja rađanja i očuvanja potomstva. Pomoću ovih zabrana kultura je nadoknađivala biološke sezonske regulatore seksualne aktivnosti, koje je čovek izgubio. Što se tiče formule »oskvrnavljenja«, ovakva zabrana se odnosila na muškarce.

Kulturno-simbolički, prirodno-biološki i socijalno-ekonomski aspekt se pri tom tesno prepliću među sobom. D. Frezer je religiozne zabrane kontakata sa ženom koja ima menstruaciju (muškarcima se često zabranjuje ne samo da s njom imaju polni odnos već i da jedu hranu koju ona priprema, da budu s njom u istoj prostoriji itd.) tumačio, pre svega, strahom prvobitnog čoveka pred prolivanjem krvi.⁵³ Međutim, čini se da shvatanje prema kome polni akt i, uopšte, telesni kontakt sa ženom koja ima menstruaciju umanjuje šanse muškarca na uspeh u lovu, a u duhu ekstrapolacije, u ribolovu i u ratu dobija i »naturalističku« potvrdu.⁵⁴ Najstrože zabrane ovakve vrste postoje kod naroda koji žive prvenstveno od lova i sakupljanja. Međutim, miris krvi plaši travojede, koje ljudi najčešće love, a, naprotiv, privlači mesoždere. Zapaženo je da jelen koji je uhvaćen izbegava hranu koja je bila u dodiru sa menstrualnom krvlju. Osim toga, postoji mišljenje da su ženski mirisi, povezani sa vaginalnim izlučivanjem, menstruacijom i curenjem mleka, mnogo postojaniji nego mirisi muškog tela, a to takođe, mo-

že da doprinese isključivanju žena iz lova, što, naravno, ne anulira zakonitosti i »simboličko« tumačenje.

Tipični nedostatak kroskulturnog proučavanja menstrualnih običaja, kao i većine reproduktivnih tabua, sastoji se u tome što su svi oni interpretirani s muškog stanovišta, ženska doživljavanja i vrednosti nisu uzimani u obzir. Međutim, neke zabrane su mogle biti i sredstva samozaštite, jer su omogućavala ženama da u kritičnim momentima svog životnog ciklusa izbegnu obavljanje nekih poslova, kao na primer pripremanje hrane.

Upoređivanje etnografskih podataka o muškim »seksualnim strahovima« i podeli vlasti u mnogim arhaičnim društvima⁵⁵ je pokazalo da se ženska seksualnost strože reglementira tamo gde žena ima veći autoritet u porodici i gde žene obavljaju važnije socijalno-ekonomske funkcije. Tamo gde potpuno vladaju muškarci, daleko više pažnje se posvećuje muškim seksualnim simbolima i obredima (operacije na genitalijama, ograničenja u ishrani posle polnog akta, tabui povezani sa korišćenjem semena itd.). Ovo odgovara opštoj logici arhaične, i ne samo arhaične, svesti, prema kojoj se ponašanje ljudi višeg socijalnog ranga strože reglementira.

Odnosi između polova su uvek komplementarni, a u nečemu rivalski. Dok je vlast žena mala, muškarci se manje boje ženske seksualnosti; što je ženski uticaj veći, njihova zabrinutost raste. To važi i za savremeno društvo. Upravo emancipacija žena izaziva kod muškaraca, vaspitanih u duhu tradicionalne ideologije muške dominacije (*»machismo«*), nesigurnost u vlastitu virilnost i osećanje demaskulinizacije.

Pošto su složene sociokulturne pojave, po pravilu, uslovljene ne jednim, već mnogim uzrocima, teorije koje ih tumače isto tako su većim delom komplementarne. Na primer, da bi objasnili strah muškaraca pred ženskom seksualnošću, etnografi su postavili četiri različite hipoteze:

1) muškarci se boje žena zato što njihove žene dolaze iz neprijateljski nastrojenih sela;

2) strah od »skvrnavljenja« objektivno utiče na smanjivanje nataliteta u društvima koja trpe zbog ograničenosti životnih resursa;

3) muški strahovi su uslovljeni hipertrofiranim Edipovim kompleksom, nesvesnim poistovećivanjem »majke« sa »seksualnim partnerom«;

4) ovi strahovi se objašnjavaju teškoćama muške polne identifikacije, neprijateljstvo prema ženama je sredstvo po-tvrđivanja muškog načela.⁵⁶

Sve su ovo, naravno, samo hipoteze. Međutim, karakteristično je da nauka polazi od primitivnih monokauzalnih teorija, koje objašnjavaju složeni fenomen jednog ekonomskog, životnog ili psihološkog uzroka, ka kompleksnijim teorijama, u čijoj se samoj prirodi sadrži mogućnost varijacija i raznih tipova razvoja.

Ovo važi ne samo za reprodukcione tabue već i za čitavu klasu obreda izbegavanja.

Polni simbolizam i stereotipi maskulnosti/femininosti nalaze isto tako odraza u umetničkoj kulturi. Poznavaoći umetnosti su izračunali da su, izuzimajući poslednjih dvesta godina, evropski umetnici i skulptori prikazivali nago muško telo mnogo češće nego žensko. Međutim, ovi prikazi su principijelno različiti. Prema rečima engleskog istoričara umetnosti D. Bergera, u likovnim umetnostima »muškarci deluju, a žene se pokazuju«.⁵⁷ Gotovo na svim slikama žena je prikazana kako pozira na ovaj ili onaj način i pokazuje svoje telo podrazumevanom gledaocu-muškarcu. »Muškarci gledaju žene. Žene posmatraju sebe, budući da su sklone promatranju. Ovo određuje ne samo većinu odnosa između muškaraca i žena već isto tako i odnos žena prema sebi.«⁵⁸ Čime se objašnjava ovaj fenomen? Imanentnom pasivnošću žena? Osobenostima muške erotike? Ali, u indijskoj, persijskoj, staroameričkoj i afričkoj umetnosti žene izgledaju isto tako aktivne kao i muškarci. Po svemu sudeći, ovde je reč i o posebnoj socijalnoj porudžbini, iza koje stoje ustaljene vrednosti orijentacije date kulture.

Do sada smo razmatrali maskulnost i femininost kao normativne etalone kulture. Međutim, oni takođe predstavljaju specifične psihološke konstrukte, i logika njihovog razvoja je u najvećoj mogućoj meri poučna.⁵⁹

U XIX veku maskuline i feminine karakteristike doživljavane su kao strogo dihotomne, uzajamno isključujuće, a svako odstupanje od normativa kao patologija ili korak u tom pravcu (učena žena — »plava čarapa«). Kasnije je strogi normativizam ustupio mesto ideji kontinuuma maskulino-femininih karakteristika. Na toj osnovi psiholozi su u vremenu od 30-ih do 60-ih godina konstruisali nekoliko specifičnih skala za merenje maskulnosti/femininosti (M—F) intelektualnih sposobnosti, emocija, interesovanja itd. (test Terman — Majlz; skala M—F Minesotskog testa ličnosti — MMPI; skala maskulnosti Gilforda i dr.). Sve ove skale su polazile od pretpostavke da se u granicama određene norme individue mogu razlikovati po stepenu M i F, same karakteristike M—F su, međutim, shvatane kao alternativne, uza-

jamno isključujuće; visoki stepen maskulnosti mora da kolirira sa niskim stepenom femininosti, i obrnuto, pri čemu je za muškarca normativan, poželjan visoki stepen M, a za ženu — F. Kasnije se pokazalo da se sve psihičke karakteristike nikako ne mogu polarizovati na »muške« i »ženske«. Osim toga, razne skale (inteligencije, emocija, interesovanja itd.) u principu se ne podudaraju jedna s drugom: individua, visoko maskulina po jednim pokazateljima, može biti veoma feminina po drugim.⁶⁰

Noviji, savršeniji tekstovi više ne razmatraju maskulnost i femininost kao poslove jednog istog kontinuuma, već kao nezavisne, autonomne dimenzije.⁶¹ Umesto proste dihotomije »maskulinih« i »femininih« individua, pojavila su se četiri psihološka tipa muškaraca: maskulini (visoki pokazatelji po M. i niski po F); feminini (mnogo F i malo M); androgini (visoki pokazatelji na obema skalama) i psihološki nediferencirani (niski pokazatelji na obema skalama) i iste takve četiri kategorije žena.

Kakva polna orijentacija, izmerena međusobnim odnosom M i F, obezbeđuje ličnosti maksimalan psihološki prosperitet i sreću? U diferencijalnoj psihologiji u vezi s ovim postoje tri gledišta. Prvi, tradicionalni model smatra da će najsrećniji biti ljudi čije polne orijentacije maksimalno odgovaraju njihovoj polnoj pripadnosti, to jest maskulini muškarcima i feminine žene. Drugi model smatra optimalnom androginiju, to jest visoke stepene kako M, tako i F za oba pola, a treći — da je najpovoljniji faktor za oba pola visoka maskulnost.

Eksperimentalna provera ovih hipoteza u 32 posebna istraživanja pokazala je da su najsrećnije, u smislu opštepsihološke adaptiranosti i odsustva sklonosti prema depresiji, individue oba pola s visokim stepenom maskulnosti. Bitnu, mada nešto manju potvrdu dobio je androgini model, ali zato teorija »podudarnosti«⁶² nije našla svoje opravdanje.

Ove zaključke, naravno, ne treba apsolutizovati, jer skale M-F nisu jednoznačne. Njihove veličine koreliraju, s jedne strane, sa individualnim karakteristikama, a s druge — sa socijalnim određenjima pola i polnim standardima, prihvaćenim u određenoj socijalnoj sredini, a to su potpuno različite pojave.

Čini se da postojeći psihološki testovi na zadovoljavajući način mere i prognoziraju takve aspekte maskulnosti/femininosti kao što su instrumentalnost i ekspresivnost, ali kako se te karakteristike povezuju s drugim karakteristikama maskulnog i femininog ponašanja nije jasno.⁶³

Orijentacija na androginiju, odnosno težnja da se izade iz okvira stroge polne dihotomizacije, češće se sreće među starijim ljudima, dok se preadolescenti prvenstveno orijentišu na polarne predstave o »muškom« i »ženskom«. Iako su stereotipi maskulnosti i femininosti u principu istorični i promjenljivi, oni imaju mnogo transkulturnih konstanti, odlikuju se velikom postojanošću i znatno zaostaju za promenama u konkretnoj polnoj stratifikaciji.⁶⁴ To čini empirijske podatke protivurečnim. Na primer, ponovljena istraživanja polne orijentacije kod američkih žena u 1963. i 1977. godini pokazala su ogroman zaokret od polne segregacije ka egalitarnijim principima. U isto vreme, upoređivanje shvatanja Amerikanaca o konkretnim i željenim osobinama muškaraca i žena u 1957. i 1978. godini pokazalo je da su ona ostala gotovo onakva kakva su bila 10—15 godina ranije: muškarcima se ocenjuju kao »agresivni«, »vredni« i »spособni da budu lideri«, a žene — »osećajne«, »emotivne«, one koje brinu o svojoj spoljašnosti.⁶⁵ Pri tom se muški stereotipi menjaju sporije od ženskih.

Kako tačno konstatuju D. Spens i R. Heljmrajh, »klase psiholoških karakteristika i bihevioralnih struktura, po kojima se razlikuju muškarcima i žene u datom vremenu i datoj kulturi, nisu samo mnogobrojne, već mogu imati različite korene i varijeti, relativno nezavisno, kod raznih individua«.⁶⁶

Ne samo uobičajena svest već i mnogi profesionalni psiholozi navikli su da »polne karakteristike« smatraju jednoznačnim, čvrsto povezanim sa polnom pripadnošću individue: ako je žena pasivna i nežna, ona će biti takva u svim ulogama i situacijama. Međutim, to uopšte ne mora biti tako. Muškarcima i žene uzajamno jedno s drugim u konkretnim socijalnim ulogama, pri čemu se karakter polne diferencijacije u raznim sferama delatnosti, na primer, u proizvodnji i u porodici, vrlo često ne podudara.

Nisu manje važni ni makrosocijalni, istorijski uslovi. Obično se misli, na primer, da je potreba za postignućem kod žena manja nego kod muškaraca i da su savremene »poslovne žene« potpuno nova pojava, bez presedana. Ali, možda stvar nije toliko u težnji ka uspehu kao takvom, koliko u sionormativnim okvirima u kojima se on ispoljava? Velikosvetske lavice Balzakove epohe nisu bile ništa manje energične, vlastoljubive i bezdušne od svojih muževa i ljubavnika. Ali u tim istorijskim uslovima častoljubiva žena je mogla da napravi karijeru samo posrednim putem, pronalazeći odgovarajućeg muža ili organizovavši, uz pomoć svojih, specifično ženskih metoda, njegovo napredovanje u

društvu. Danas ovog ograničenja nema. Žena može sama, bez posredstva muškaraca, da postigne visok materijalni i društveno-politički status, i to bitno menja motivaciju i karakter polne interakcije muškaraca i žena, pri istim individualnim sklonostima i razlikama.

A otuda — promene u hijerarhiji kulturnih normi i vrednosti, slabljenje polarizacije stereotipa maskuliniteti, slabljenje polarizacije stereotipa maskuliniteti i femininiteti i novi aspekti socijalizacije dečaka i devojčica.

OSOBNOSTI SOCIJALIZACIJE DEČAKA I DEVOJČICA

Tata, kako se zna da li se rodio dečak ili devojčica? Pa oni nemaju ni pantalonice, ni suk-njice.

Cukovski: Od druge do pete

Kakvu ulogu u formiranju, utvrđivanju ili menjanju polnih razlika ima vaspitanje dece? Polaznu tačku teorisanja o ovom pitanju čine dve nepobitne empirijske činjenice:

1) u svakom ljudskom društvu dečaci i devojčice se ponašaju različito;

2) u svakom ljudskom društvu se od dece različitog pola očekuje različito ponašanje i različito se sa njima postupaju.

Ali, koliko su velike i koliko univerzalne pomenute razlike i kakva je korelacija imanentnih zakona polne diferencijacije (polnih karakteristika) i stila polne socijalizacije, karakterističnog za datu kulturu ili čovečanstvo u celini? Na ova pitanja nema gotovih odgovora. Štaviše, ona povlače za sobom nova pitanja.

1) Po čemu se **sadržajno** razlikuje socijalizacija dečaka i devojčica? Ona mora da zavisi, s jedne strane, od polne diferencijacije za kakvu delatnost se pripremaju deca, a s druge — od polnog simbolizma — kakve se moralno-psihološke osobine nastoje da usade deci.

2) **Ko** je glavni agent polne socijalizacije — roditelji ili druga deca, lica istog ili suprotnog pola?

3) **Kako** se ostvaruje polna socijalizacija, kakvi su **metodi obučavanja** deteta za polnu ulogu i **psihološki mehanizmi** njenog usvajanja od strane deteta na raznim stadijumima razvoja individue?

4) Kakve su **uzrasne granice** i stadijumi ovog procesa? Prvobitna polna socijalizacija deteta počinje bukvalno od momenta rođenja, kada, pošto odrede anatomske polne

rođenčeta, roditelji i drugi odrasli počinju da uvode dete u **polnu ulogu** dečaka i devojčica.

Prvi polni identitet, svest o svojoj polnoj pripadnosti formira se kod deteta već na uzrastu od jedne i po godine i predstavlja najstabilniji, ključni element njegove svesti o sebi. Sa uzrastom se obim i sadržaj ovog identiteta menja.

Dvogodišnje dete zna svoj pol, ali još ne ume da obrazloži ovu atribuciju. Sa 3—4 godine dete već svesno razlikuje pol ljudi koji ga okružuju (intuitivno to se dešava mnogo ranije: već odojče različito reaguje na muškarce i žene), ali ga često asocira sa slučajnim spoljašnjim obeležjima, na primer, sa odećom, i dopušta principijelno zamenjivanje, mogućnost promene pola. Četvorogodišnji Moskovljanin Vasja Jakovljević pita: »Mama, kad si ti bila mala, šta si bila — dečak ili devojčica?« i nastavlja: »Eto, kad ja porastem, biću tata. Ali kad ću biti žena?« U 6-7-oj godini dete konačno postaje svesno nezamenljivosti polne pripadnosti, pri čemu se to podudara sa naglim jačanjem polne diferencijacije u ponašanju i stavovima; dečaci i devojčice po sopstvenoj inicijativi biraju razne igre i partnere u njima, ispoljavaju razna interesovanja, stil ponašanja itd.; ovakva stihijna polna segregacija doprinosi kristalizaciji i saznavanju polnih razlika.

Prema kakvim oznakama deca određuju svoju i tuđu polnu pripadnost još uvek nije jasno. Već u trećoj — četvrtoj godini polna pripadnost se asocira s određenim somatskim (oblik tela, uključujući genitalije) i bihevioralnim karakteristikama. Ali važnost koja im se pripisuje i međusobni odnos ovakvih karakteristika mogu biti različiti, pri čemu saznavanje svoje polne uloge /identiteta od strane deteta predstavlja i određeni odnos prema njoj. On uključuje u sebe, pravo, **polnu orijentaciju**, predstavu deteta o tome koliko njegove osobine odgovaraju očekivanjima i zahtevima majke ili ženske uloge i, drugo, **polni prioritet, kojoj polnoj ulozi/identitetu dete daje prednost**. Ovo se utvrđuje pitanjem tipa: »Šta bi ti više voleo da budeš — dečak ili devojčica?« i eksperimentima u kojima je dete prinuđeno da bira između muškog i ženskog obrasca. Naravno oštro se ovaj problem postavlja kod dece sa poremećajima u nekim segmentima biološkog pola, na primer, kada je reč o patologeniji endokrinih žlezda. Nepodudaranje polnog prioriteta i polnog identiteta se na ovaj ili onaj način manifestuje u ponašanju deteta i postaje predmet razmatranja i ocene od strane odraslih i vršnjaka (**ocene polne adekvatnosti**).

Psihološka literatura posvećena formiranju polnih razlika u procesu socijalizacije dece je ogromna, ali veoma protivurečna. Autori najvažnijeg uopštavajućeg rada u ovoj oblasti, E. Makobi i K. Džeklin,⁶⁷ navode njene osnovne hipoteze.

1) Roditelji sa decom različitog pola postupaju tako da njihovo ponašanje odgovara normativnim očekivanjima, prihvaćenim za dati ili drugi pol. Otuda se kod dečaka podstiče energija i takmičarski duh, a kod devojčice — poslušnost i briga za druge, dok ponašanje koje ne odgovara polnim očekivanjima, u oba slučaja povlači za sobom negativne sankcije. Ovakva pedagoška strategija odraslih nije uvek svesna i svrsishodna, a i sam stepen »polne tipizacije« može biti veoma različit, pa ipak, ona postoji.

2) Usled urođenih polnih razlika, koje se ispoljavaju još u ranom detinjstvu, dečaci i devojčice na razne načine podstiču svoje roditelje i samim tim postižu da se oni različito ponašaju prema njima. Osim toga, usled istih urođenih razlika, jedno isto roditeljsko ponašanje može izazvati kod dečaka i devojčica različitu reakciju. Drugim rečima, dete »formira« roditelje više nego oni njega, a konkretni stil vaspitanja se formira tek u toku njihovog stvarnog uzajamnog delovanja, pri čemu kako zahtevi deteta, tako i efikasnost roditeljskog uticaja od iskona nisu jednaki za oba pola.

3) Roditelji zasnivaju svoje ponašanje u odnosu na dete na svojim predstavama o tome kakvo treba da bude dete datog pola. Ovakva adaptacija deteta normativnim predstavama roditelja može imati različite forme.

3a) Roditelji nastoje da nauče decu da prevladaju ono što oni, roditelji, smatraju prirodnim slabostima deteta. Na primer, ako roditelji smatraju da su dečaci po prirodi agresivniji od devojčica, onda više vremena treba da troše na kontrolisanje ili suprotstavljanje agresivnom ponašanju sinova, dok će kćerima, naprotiv, pomagati da prevladaju svoju pretpostavljenu prirodu plašljivosti.

3b) Roditelji prihvataju svako ponašanje koje oni smatraju »prirodnim« za dati pol kao neizbežno i ne pokušavaju da ga izmene.

3c) Roditelji imaju različit nivo perceptivne adaptacije za dečake i devojčice; oni su skloni da primećuju i reaguju prvenstveno na ono ponašanje deteta koje izgleda neobično za njegov pol (na primer, ako je dečak plašljiv, a devojčica agresivna).

4) Ponašanje roditelja prema detetu u izvesnoj meri zavisi od toga da li se pol deteta podudara sa polom roditelja, dru-

gim rečima da li su istog ili različitog pola. Ovde su moguće tri varijante.

4a) Svaki roditelj očekuje i želi da bude obrazac za dete svog pola. On je naročito zainteresovan za to da uvede dete u tajne i »magiju« svog sopstvenog pola. Zbog toga očevi posvećuju više pažnje sinovima, a majke — kćerima.

4b) Svaki roditelj ispoljava u kontaktu sa detetom neke osobine koje je navikao da ispoljava u odnosu na odrasle istog pola kao što je dete. Na primer, odnosi sa detetom suprotnog pola mogu sadržati elemente koketovanja i flerta, a sa detetom istog pola — elemente suparništva. Uobičajeni stereotipi vladanja/potčinjavanja se isto tako često prenose na decu. Žena koja je navikla da se oseća zavisnom od muža i uopšte odraslih muškaraca, ispoljiće takav stav pre prema sinu nego prema kćeri. To se naročito jako ispoljava u odnosima sa starijom decom.

4c) Roditelji su skloni da se više identifikuju sa decom svog nego suprotnog pola. U tom slučaju, oni će otkrivati više sličnosti između sebe i deteta i pokazaće veću empatiju (osećajnost) za emocionalna stanja deteta. Međutim, ovo umnogome zavisi od samosvesti roditelja. Roditelj, uveren u sebe, sklon je da više veruje detetu svog pola, dok roditelj koji nema takvo samopoštovanje obično oseća nemir, plaši se da se dete ne ponaša kako treba, da može zapasti u neprilike, da može izazvati loš odnos drugih prema sebi itd.

Nabrojane hipoteze ne iscrpljuju sve strane polne socijalizacije. Reč je samo o roditeljima, i to prvenstveno na nivou bihevioralne analize. Mada svaki od nabrojanih procesa realno postoji, njihov međusobni odnos može biti veoma različit.

Polna socijalizacija ima određene transkulturne konstante. Prema podacima E. Makobija i K. Džeklin, koji su potvrđeni kasnijim istraživanjima, dečaci se, po pravilu, podvrgavaju intenzivnijoj polnoj socijalizaciji nego devojčice. Na dečake se vrši i jači pritisak da se ne ponašaju suprotno polnim stereotipima i zahtevima. Feminine uloge se ne određuju tako strogo i ne usađuju tako dosledno kao maskuline. Dečake češće i strože kažnjavaju, ali zato oni, očigledno, dobijaju više priznanja. Oni kao da izazivaju veće interesovanje i traže veću pažnju nego devojčice.

Najjednostavnije objašnjenje za ovu činjenicu jeste u tome da su dečaci po prirodi aktivniji i nemirniji i da na taj način privlače na sebe pažnju odraslih. Međutim, opšti nivo aktivnosti dečaka i devojčica se ne može tačno izmeriti — kvantitativne razlike su ovde tesno povezane sa kvalitativ-

nim: u čemu se prvenstveno ispoljava aktivnost dece različitog pola? Pojačana pažnja prema dečacima može se objašnjavati kako činjenicom da se dečaci po tradiciji više cene, tako i time da njihova fizička snaga, energija i agresivnost traže pojačanu disciplinu i socijalizaciju.

Ja sam sklon da u povećanoj pažnji prema socijalizaciji dečaka vidim jednu od manifestacija opšteg zakona polne diferencijacije, koji je najveći američki sociolog D. Mani⁶⁸ nazvao »Adamovim principom«, ili principom maskuline kompletnosti. Njegova suština je u tome da se priroda najpre brine o stvaranju ženke, stvaranje mužjaka traži od nje dodatne napore, tako da se u svakoj fazi polne diferencijacije mora ponešto »dodati« kad je u pitanju razvoj muškog tipa. U prenatalnoj fazi razvoja takav ključni faktor su embrionalni androgeni, od čijeg prisustva u kritičnoj fazi razvoja zavisi potiskivanje femininog načela i formiranje »muških« centara u velikom mozgu. Kasnije, androgeni pomažu maskulinizaciju spoljašnjeg izgleda i ponašanja deteta, pojavu erotskih interesovanja itd. Nešto slično se zapaža i u psihičkom razvoju: da bi se dečak oslobodio ženskog uticaja, kome su prvobitno podređena sva deca, potrebni su posebni, dopunski naponi kako njega samog, tako i onih koji ga vaspitavaju. Pri tom se to ne ostvaruje automatski, samo od sebe, već specifičnim sredstvima kulture.

Istorijsko-etnografska građa, sa njenim registrovanjem kvalitativnih razlika, posebno je dragocena kad se radi o ovom pitanju. Tu takođe postoje transkulturne univerzalije.⁶⁹ Što je stroža polna stratifikacija i što je jača polarizacija predstava o maskulnosti i femininosti, to se strože i doslednije diferencira teorija i praksa socijalizacije dečaka i devojčica. Ali ta razlika nije toliko kvantitativna koliko kvalitativna. Dečacima se, počevši od ranog detinjstva, daje veća autonomija u onome što se odnosi na vanporodičnu, socijalnu aktivnost. U formiranju školskog stila životne aktivnosti vrlo rano počinje da ima važnu ulogu takav vanporodični faktor kao što je grupa vršnjaka. Istovremeno se devojčicama već u ranom detinjstvu postavljaju veći zahtevi u odnosu na rad u kući, brigu o mlađoj deci itd. Usled toga devojčicama ostaje znatno manje vremena za slobodnu igru nego dečacima. Ovo je nesumnjivo povezano sa diferencijacijom ciljeva socijalizacije: devojčice se pripremaju za obavljanje kućnih poslova, a dečaci za vanporodičnu, javnu delatnost, zbog čega im se i daje veća nezavisnost.

Bitan faktor polne socijalizacije je polna pripadnost glavnih agenata socijalizacije. Nezavisno od pola i uzrasta dete-

ta, njegovu fizičku negu u većini slučajeva ostvaruju žene.⁷⁰ Ostali agenti socijalizacije (kompanjoni, vaspitači) obično su istog pola kao i dete, dok se u ulozi autoriteta i naročito disciplinatora češće pojavljuju muškarci, pri čemu u vaspitanju starijih dečaka ne-roditelji igraju veću ulogu nego kod devojčica istog uzrasta. Ovo je u potpunosti u skladu sa činjenicom da dečake više uče samostalnosti nego devojčice.

Međutim, pomenute razlike zavise, između ostalog, i od strukture porodice i sistema srodstva. Uloga vaspitača ne-roditelja veća je za dečake nego za devojčice u 34 od 71 patrilinarnog (47%), u 11 od 25 matrilinarnih (44%) i samo u 16 od 66 bilateralnih društava (24%). Pošto je patrilinarnost statistički povezana sa poliginijom, Bari i njegovi saradnici smatraju da su polne razlike u vaspitanju dece u poliginim društvima veće nego u poligamnim.

Varira i uporedna socijalna vrednost dečaka i devojčica. Kao što smo već govorili, u mnogim društvima dečake više cene od devojčica. Tako je u većini patrilinarnih društava. U matrilinarnim društvima je obrnuto — devojčice više cene od dečaka, a bilateralna društva u ovome se nalaze negde na sredini: iako se viša ocena dečaka sreće znatno češće, u većini društava dečaci i devojčice se ocenjuju jednako.

Međutim, suprotstavljanje muške i ženske socijalizacije kao instrumentalne (akcent na dostignuću i samostalnosti) i ekspresivne (akcent na brizi i poslušnosti) je dosta uslovno. Detaljnija analiza kroskulturnih podataka u 30 društava je pokazala da se ne može govoriti o polnim razlikama u ciljevima i načinima socijalizacije ako se ne uzmu u obzir sfere delatnosti koje ona podrazumeva. Instrumentalne i ekspresivne vrednosti nisu toliko polovi koliko različiti aspekti procesa socijalizacije. Nivo odgovarajućih zahteva prema dečacima je različit u raznim društvima i u raznim vidovima delatnosti, kao i sama strategija polne socijalizacije, koja u jednim slučajevima nastoji da utvrdi razlike a u drugim — sličnosti.⁷¹

Diferencirana socijalizacija ostavlja jak pečat na ponašanje i psihi dečaka i devojčica. To je lepo pokazano u *Istraživanjima šest kultura*.⁷² Pored svih razlika među kulturama, devojčice od 3 do 6 godina svuda su imale veće pokazatelje od dečaka u takvim osobinama kao što su zavisnosti i emocionalna toplina odnosa. Kod devojčica od 7 do 11 godina ova razlika se gubi. Kad je u pitanju bila »briga«, kod mlađeg uzrasta polne razlike nisu zapažene po ovoj osobini, ali su zato devojčice od 7 do 11 godina u ovom pogledu znatno prevazišle dečake. Prema parovima »agresivnost« i »domi-

nantnost — zavisnost«, pokazatelji dečaka su, uglavnom, veći nego kod devojčica; samo su devojčice od 7 do 11 godina kod naroda Njjansongo pokazale viši stepen agresivnosti. Prijateljsko i prosocijalno ponašanje nije statistički povezano sa polom i pre zavisi od uzrasta, — devojčice se u tom pogledu, kao i u mnogo čemu drugom, razvijaju brže od dečaka.

Ukratko devojčice su prisnije i zavisnije od dečaka, ali su ove razlike statistički značajne samo za decu od 3 do 6 godina; one su isto tako brižnije, naročito na uzrastu od 7 do 11 godina. Za dečake su, naprotiv, karakteristični veća dominantnost i znatno veća agresivnost.

Ove se razlike ne mogu objasniti jednoznačno. Veći pokazatelji kod devojčica od 3 do 6 godina u ponašanju tipa »traži pomoć« i »dodiruje« povezani su, možda, sa činjenicom da se od njih ne zahteva tako uporno kao od dečaka da se oslobode tih navika koje su u ranom detinjstvu tipične za svu decu. Veći pokazatelji kod dečaka ovog uzrasta i ponašanja tipa »teži da dominira« i »napada« isto tako odražavaju manji socijalizirajući pritisak na njih u tom smislu nego na devojčice, ili čak podsticanje takvog ponašanja, koje odgovara transkulturnim stereotipima maskulnosti. Međutim, to može da bude i posledica urođenih polnih razlika. B. Vajting je još ranije iznela pretpostavku da ponašanje — dodirivanje drugog kod devojčica i igra snage, »nošenje« kod dečaka — predstavlja, možda, urođene alternativne načine traženja i predlaganja fizičkog kontakta; u svakom slučaju, njihova polna diferencijacija kod ljudi je ista kao i kod mladih životinja.

Na starijim uzrastima razlika između dečaka i devojčica Vajtingovima izgleda pre vaspitna nego urođena. Teško je reći da li tu razliku izaziva neposredno obučavanje ili ona nastaje zahvaljujući specifičnoj podeli zadataka, ili usled identifikacije deteta sa odraslim, muškim ili ženskim, polnim modelom.

Pošto u svih šest kultura devojčicama češće no dečacima poveravaju brigu o mlađim sibličima, one čine više postupaka koje posmatrači primaju kao »ispoljavanje brige«. Ovo me doprinosi isto tako i »modelovanje uloga«, pošto se u svih šest društava devojčice nalaze u društvu majki više vremena nego dečaci. Devojčice su znatno više od dečaka angažovane oko spremanja kuće, pripremanja hrane i drugih domaćih poslova koji se obavljaju pod kontrolom i rukovodstvom majke. Cilj ovog rada je dobrobit drugih članova porodice; obavljajući ovakav rad, devojčice se samim tim navikavaju da predviđaju i zadovoljavaju potrebe drugih, a to je ponašanje koje svuda asocira na »brigu«.

Da je ovakva sklonost pre vaspitna nego urođena pokazuje i istraživanja K. Ember⁷³ među pripadnicima naroda Luo (jugozapadna Kenija). Polna podela rada i stereotipi maskulnosti/femininosti izraženi su kod Luo naroda sasvim određeno. Međutim, P. Ember je imala mogućnost da posmatra slučajeve kada su, zbog odsustva u kući starije sestre, dečaci bili prinuđeni da obavljaju tradicionalne »ženske« poslove (briga o maloj deci, domaći poslovi, donošenje vode i drva, mlevenje žita itd.). Socijalno ponašanje ovih dečaka, prema čitavom nizu parametara, bilo je »na granici« između ponašanja »normalnih« dečaka i devojčica. Takvi dečaci su ispoljavali manji stepen egoizma, agresivnosti i egoističke zavisnosti i više prosocijalnih osobina. Zanimljivo je da ženski posao van kuće ne samo da nije umanjivao već je, naprotiv, pojačavao neke stereotipsko-maskuline karakteristike (možda bi se ostavio bolji utisak kod drugih dečaka); nasuprot ovome, »unutrašnje« feminine funkcije, naročito briga o maloj deci, izazivale su kod dečaka određenu psihološku promenu.

Ovi podaci se odlično »uklapaju« u savremena naučna shvatanja o zavisnosti psihičkih karakteristika ličnosti od sadržaja njene delatnosti i o socijalno-psihološkim mehanizmima formiranja i promene polnih orijentacija.

Kad je reč o unutrašnjim mehanizmima usvajanja ove ili one polne uloge od strane deteta, postoji nekoliko psiholoških teorija.

Teorija identifikacije podvlači ulogu emocija i podržavanja, smatrajući da dete nesvesno imitira ponašanje odraslih predstavnika svog pola, pre svega roditelja, čije mesto želi da zauzme.

Teorija polne tipizacije, koja se oslanja na teoriju socijalnog učenja, pridaje odlučujući značaj mehanizmima psihičkog potkrepljenja: roditelji i drugi ljudi hvale dečake za maskulino ponašanje i kritikuju ih kad se ponašaju »ženski«; devojčice, pak, dobijaju pozitivno potkrepljenje za feminino ponašanje i negativno — za maskulino. Kao što kaže W. Mišel, »polna tipizacija je proces pomoću kojeg individua usvaja polnodimorfne modele ponašanja; prvo, ona uči da razlikuje modele ponašanja koji se diferenciraju prema polu, zatim da primenjuju to pojedinačno iskustvo na nove situacije i, na kraju, da sprovodi odgovarajuća pravila.«⁷⁴

Teorija samokategorizacije, koja se oslanja na kognitivno-genetsku teoriju L. Kolberga, ističe kognitivnu stranu ovog procesa i naročito — značaj samosaznavanja: dete naj-

pre usvaja predstavu o tome šta znači biti muškarac ili žena, zatim određuje, kategorizuje sebe kao dečaka ili devojčicu i posle toga nastoji da uskladi svoje ponašanje sa onim što mu se čini da odgovara takvom određenju. U svetlu teorije polne tipizacije dete bi moglo da kaže: »Meni se sviđa kad me hvale; mene hvale kad se ponašam kao 'dečak'; zato ja želim da budem 'dečak', a u svetlu teorije samokategorizacije: »Ja sam dečak, zato hoću da radim ono što rade 'dečaci', i za takvo ponašanje će me nagraditi.«⁷⁵

Svaka od ovih teorija sadrži neki deo istine, ali nijedna ne objašnjava sve poznate činjenice.⁷⁶

Glavni prigovor teoriji identifikacije je neodređenost njenog osnovnog pojma, koji označava i upoređivanje sebe sa drugima, i podržavanje, i poistovećivanje sa drugima. Ali odbrambena identifikacija dečaka sa ocem iz straha pred njim (frojdoovski Edipov kompleks) ima malo zajedničkog sa podražavanjem zasnovanim na ljubavi. Podražavanje osobine oca kao ličnosti se principijelno razlikuje od usvajanja njegove socijalne uloge (otac kao autoritarna figura). Osim toga, praktični obrazac, ideal za dečaka često nije otac, već neki drugi muškarac — konkretan čovek, junak iz literature ili neka javna ličnost. I, na kraju, ponašanje dece nije uvek zasnovano na imitiranju ponašanja odraslih; na primer, dečake družine istog pola svakako ne nastaju zato što deca vide da njihovi očevi izbegavaju žensko društvo.

Teoriji polne tipizacije zameraju mehanicističnost. Dete je u njoj pre objekat nego subjekt socijalizacije. Sa stanovišta ove teorije, teško je objasniti postojanje mnogobrojnih individualnih varijacija (koje ne zavise od karaktera vaspitanja) i odstupanja od polnih stereotipa; pored toga, mnogi stereotipi maskuline i feminine reakcije formiraju se stihijno, nezavisno od obučavanja i nagrađivanja i, čak, uprkos njima.

Teorija samokategorizacije u izvesnoj meri sintetizuje oba pristupa, pretpostavljajući da predstave deteta o normativnom, za njegov pol, ponašanju zavise kako od njegovog vlastitog posmatranja faktičkog ponašanja muškaraca i žena, koji mu služe kao obrasci, tako i od odobravanja ili neodobravanja koje takvi postupci izazivaju kod onih koji ga okružuju. Ali teškoće ove teorije su u tome što polna diferencijacija ponašanja počinje kod dece mnogo ranije no što se kod njih formira postojana svest o svom polnom identitetu.

Moguće je da ove teorije ne treba ocenjivati samo kao alternativne, već pre kao komplementarne. One opisuju proces polne socijalizacije s raznih aspekata: teorija polne tipi-

zacije — sa aspekta vaspitača, teorija samokategorizacije — sa aspekta deteta. U centru pažnje kognitivno-genetičke teorije se nalaze procesi kategorizacije; teorija polne tipizacije analizira procese obučavanja i treniranja, a teorija identifikacije — emocionalne veze i odnose. Kao što pretpostavlja P. Masen,⁷⁷ korelacija ovih procesa ne mora biti ista na raznim etapama razvoja deteta.

Poslednjih godina pojavili su se i drugi pristupi problemu usvajanja polnih uloga od strane deteta. Na primer, predlaže se da se ovaj proces razmatra kao analogan usvajanju jezika ili bilo kog drugog sistema pravila (polna uloga nije ništa drugo do određeno pravilo).⁷⁸

Psihološke teorije pretežno opisuju kako dete usvaja odgovarajući repertoar polnih uloga ili šta čini njegov sadržaj, po kojim se obeležjima muško načelo razlikuje od ženskog. Međutim, kulturni stereotipi maskuliniteta i femininosti se razlikuju ne samo po stepenu već i po karakteru crta koje fiksiraju: muškarci se češće opisuju terminima radne i društvene delatnosti, a žene — porodično-srodničkim i seksualnim terminima.

Ovakva selektivna kategorizacija, koja predodređuje atribuciju konkretnih crta, prisutna je i u individualnoj svesti. Svaki čovek ima nekakvu »kognitivnu shemu pola«, koja ne fiksira pristo stepen polnih razlika, već i predodređuje usmerenost pažnje.⁷⁹ Stvar nije toliko u tome da dečak treba da bude jači od devojčice (to, uostalom, i nije uvek tako), koliko u tome što parametar »snaga-slabost«, koji zauzima centralno mesto u sistemu predstave o maskulinitetu (dečake stalno ocenjuju prema ovom parametru), može biti manje bitan u sistemu femininosti predstava (devojčice češće ocenjuju prema njihovoj privlačnosti i osetljivosti za druge).

Što je čvršća normativna polna diferencijacija, što su udaljeniji stereotipi maskuliniteta i femininosti u društvenoj i individualnoj svesti, to su ljudi više skloni da kod sebe i drugih primećuju samo ono što odgovara ili ne odgovara stereotipu, potcenjujući ili ignorišući sve ostalo. U jednom psihološkom eksperimentu, pošto je prethodno ocenjen stepen maskuliniteta, femininosti i androgenosti kod 200 ispitanika, od ispitanika se tražilo da u roku od tri minuta zapišu prideve koje su zapamtili, na osnovu čega je izračunat i međusobni odnos »maskulinih«, »femininih« i »neutralnih« kategorija. U drugom eksperimentu se tražilo da ispitanici brzo, pritiskom na dugme »ja« ili »ne-ja«, odgovore da li poseduju svaku osobinu od 60 nabrojanih, koliko su uvereni u svoj odgovor i da te osobine ilustruju

primerima. Pokazalo se da su feminine ličnosti zapamtile više femininih nego maskulinih kategorija, pripisale sebi više femininih crta, brže operisali takvim sudovima i bili sigurniji u svoje odgovore. Maskuline ličnosti su, naprotiv, slobodnije operisale maskulinih kategorijama, a androgine — i jednim i drugim. Međutim, pored ispitanika koji su bili podjednako osetljivi na maskuline i feminine, instrumentalne i ekspresivne aspekte »Ja«, u androginoj grupi našli su se i ljudi čije predstave o sebi jednostavno nisu bile dovoljno artikulirane. Osim toga, polna tipizacija se na različite načine manifestuje kod muškaraca i žena.

Lako je приметiti da se psihološki modeli polne socijalizacije razvijaju u istom pravcu kao i opšte teorije kategorizacije — teorija prototipova E. Roša i teorija markiranja. To stvara pretpostavke za dalje zblizavanje psihologije sa semiotikom, psiholingvistikom i kulturologijom.

Ali odgovor na pitanje kako se usvaja polna uloga i formira polni identitet ne objašnjava ko je agent datog procesa. Kao što je već isticano, pored odraslih, važnu ulogu u tome imaju i vršnjaci, a dragoceni izvor informacija o ovome daju dečje igre. E. Erikson je, još početkom 50-ih godina, kao zamenu za projektni test primenjivao organizovanu igru. Dajući deci različitog pola isti komplet igraćaka, istraživač je posmatrao načine njihovog korišćenja, karakter konstrukcija (dečaci obično daju prednost visokim kulama, tornjevima itd., dok devojčice češće raspoređuju figure u ravni, u nekom zatvorenom prostoru), tipove igrovih situacija (kod dečaka, po pravilu, obiluju većim brojem konflikata) i sl.⁸⁰ Ovaj metod ne samo da otkriva neke skrivene psihološke funkcije dečje igre već ima psihodijagnostičku vrednost: igra sa neadekvatnim polu predmetima ili parametrima često služi kao signal koji upućuje na skrivene, latentne poremećaje u polnom identitetu deteta (naravno, ako se imaju u vidu konkretni kulturni normativi).

Isto tako informativno može biti i neposredno posmatranje u duhu sledećeg zapisa G. Hogbina:⁸¹ Vanai (devojčica) je pravila kolače od blata i zamolila Kalasiko (dečak) da joj napravi ognjište gde bi mogla da ih ispeče. U igru se uključio Gva (dečak) i mada vatre nije bilo, »testo« je stavljeno u lišće i usred »ognjišta« od kamena. Tada je Vanai otkrila da su posude za vodu prazne i zamolila Niabulu (dečak) da ih napuni. »Ne može, to je ženski posao, — rekao je Gva. — Mi, muškarci, ne uzimamo te stvari. Idi za vodu sama.«

Opisana epizoda baca svetlost kako na polnu podelu rada, tako i na spontane mehanizme njenog podržavanja. Me-

đutim, polna socijalizacija se ne svodi samo na diferenciranu pripremu dece za radnu delatnost. Ona ima važan simbolički smisao, što se naročito jasno vidi u obredima prelaza i inicijacijama preadolescenata. Ovom prilikom mi nećemo detaljno razmatrati tu pojavu, ali neka razmišljanja su nepohodna.

Kao što se vidi iz tablice 5, koja rezimira kroskulturalna istraživanja A. Šlegel i H. Barija, inicijacija nema u većini društava,⁸² a tamo gde se one sprovode, devojčice iniciraju češće nego dečake (samo devojčice iniciraju u 39, samo dečake u 17, a oba pola u 46 društava). Ovo se nikako ne slaže sa uobičajenom predstavom o tome da se muške inicijacije sreću češće od ženskih. M. Mid je oskudnost podataka o ženskim inicijacijama objašnjavala time da žena ne oseća potrebu za veštačkim sociokulturnim strukturiranjem svog životnog ciklusa, jer za to postoje prirodne biološke granice: početak menstruacije, gubitak nevinosti, rođenje prvog deteta.⁸³ Ovo se može povezati i sa socijalnom zavisnošću žena, čijem razvoju »muška« kultura poklanja manje pažnje.

Tablica 5. Kroskulturalni podaci o inicijacijama dečaka i devojčica u raznim društvima*

	Dečaci		Devojčice	
	broj društava	%	broj društava	%
1. Postojanje obreda	182	100	183	100
— nema	119	64	98	54
— ima	63	36	85	46
2. Vreme provođenja	62	100	83	100
— pre polne zrelosti	13	21	9	11
— pri prvim znacima polne zrelosti	18	29	11	13
— istovremeno sa polnim sazrevanjem	6	10	57	69
— u toku godine posle polnog sazrevanja	17	27	5	6
— kasnije (od 18 godina)	8	13	1	1
3. Broj istovremeno iniciranih	63	100	84	100
— jedan	29	47	73	87
— mala grupa (5—6 ljudi)	7	11	6	7
— velika grupa	27	43	5	6

* Schlegel A., Barry H. (III), *Adolescent Initiation Ceremonies: Cross-Cultural Codes*. Ethnology. 1979, vol. 18, str. 199-210.

4. Trajanje ceremonije	63	100	84	100
— kratko (do 3 dana)	28	44	36	43
— srednje (do 3 nedelje)	7	11	21	25
— dugo (više od nekoliko nedelja)	28	44	27	32
5. Broj učesnika	61	100	84	100
— članovi porodice	7	12	40	48
— lokalna grupa	25	41	29	35
— velika grupa	29	48	15	18
6. Pol učesnika	63	100	84	100
— oba pola	12	19	10	12
— pretežno istog pola kao i oni koji se iniciraju	17	27	28	33
— isključivo istog pola kao i oni koji se iniciraju	34	54	46	55

Ovakvo uverenje je, verovatno, povezano s tim što su muške inicijacije obično grupne i odvijaju se u prisustvu velikog broja ljudi, što, prirodno, skreće na njih veću pažnju. Grupni karakter muških inicijacija je jednom delom, očigledno, uslovljen i činjenicom da su sami znaci polnog sazrevanja kod dečaka manje izraženi nego kod devojčica, što dozvoljava da sve vreme provođenja ceremonije prolongira i njome obuhvate dečaci različitog uzrasta, koji se nalaze na različitim stadijumima individualnog razvoja. Sa svoje strane, grupni karakter muških inicijacija, u spoju sa naglašenom polnom isključivošću, doprinosi stvaranju i jačanju muških grupa i saveza istog pola, u kojima, po pravilu, nema žena. Prema uzorku A. Šlegel i H. Barija, tendencija ka stvaranju čvrsto povezanih jednog polnih saveza karakteriše 37% muških i samo 7% ženskih inicijacija. Ovo je, očigledno, povezano sa, psiholozima dobro poznatom, povišenom homoseksualnošću muškaraca — sklonošću ka podržavanju komunikacije i kontakata prvenstveno sa licima vlastitog pola.⁸⁴

Zanimljive su sadržajne razlike između muških i ženskih inicijacija. A. Šlegel i H. Bari su izdvojili u njima nekoliko osnovnih tema: »fertilnost« (plodnost), reproduktivne sposobnosti; »seksualnost«, seksualne sposobnosti ili privlačnost; »junaštvo«, hrabrost koji se ispoljavaju u ratu ili na porođaju; »mudrost«, znanja i iskustvo, pre svega, u duhovnim stvarima, »odgovornost«, svest o značaju dužnosti odraslih, naročito onih radnih. Za oba pola glavne teme su odgovornost, fertilnost i seksualnost. Međutim, muške inicijacije najviše podvlače momenat socijalne odgovornosti, na drugom mestu fertilnost i seksualnost, a tek posle njih — hrabrost i mudrost. U ženskim inicijacijama podvlači se pre svega fertilnost, zatim odgovornost i, na kraju, seksualnost.

Ove razlike, misle A. Šlegel i H. Bari, imaju potpuno određen istorijsko-evolutivni smisao. Inicijacije preadolescencata uopšte i inicijacije žena posebno su tipična crta prostih, ekonomski nerazvijenih društava; one slabe ili sasvim nestaju u složenijim socijalnim sistemima. To se tumači time što u osnovi inicijacijskih ceremonija leži princip klasifikacije individua i socijalnih identiteta u prvom redu prema polu, što važi ne samo za odrasle nego i za decu. Kao što su pokazali H. Bari i A. Šlegel u posebnom radu,⁸⁵ društva u kojima postoje inicijacije preadolescencata sklona su da ističu razliku između dečaka i devojčica još u ranom detinjstvu; inicijacija ne ukida, nego još više pojačava raniju podelu prema polu i vrednosne orijentacije koje sa njom asociraju.

U složenijim društvima podela prema polu gubi sveopšti značaj, ustupajući mesto drugim socijalnim klasifikacijama. Odrastanje prestaje da se doživljava kao jedini proces čiju osnovu čini polno sazrevanje i pre se razmatra kao serija međusobno autonomnih socijalnih prelazaka (građansko punoletstvo, početak rane delatnosti, stupanje u brak i sl.), od kojih se svaki obeležava vlastitim, lokalnim i zato ne tako važnim ritualom kao što je inicijacija.

Istraživanje A. Šlegel i H. Barija ne daje, naravno, odgovor na sva sporna pitanja u vezi sa inicijacijom. Na primer, etnologue odavno zanima zašto inicijacije preadolescencata često uključuju u sebe bolne operacije na genitalijama (obrezivanje, subincizija i superincizija kod dečaka, otklanjanje klitorisa ili jednog njegovog dela kod devojčica)? Prema podacima *Etnografskog atlasa*, operacije na genitalijama ipak su bile praktikovane u 10⁰/₀ društava, uglavnom u Africi i Okeaniji, pri čemu na dečacima znatno češće nego na devojčicama. Prema uzorku H. Barija i A. Šlegel, genitalne operacije su vršene kod dečaka u 32⁰/₀, a kod devojčica u 8⁰/₀ društava koja imaju inicijacije.

Medicinski orijentisano, zdravorazumsko objašnjenje za ove manipulacije mogu biti higijenski razlozi (smegma koja se skuplja oko ivica glavića i vezice često izaziva zapaljenje i sl.). U porodilištima SAD obrezuju većinu novorođenih dečaka, ne pridavajući tome neko religiozno značenje. Ali ovo objašnjenje se ne može primeniti na subinciziju.

Psihološki orijentisano, zdravo razumsko objašnjenje tvrdi da bolna intervencija, koju dečak mora da podnese, predstavlja dostojanstvenu proveru koja jača njegovu hrabrost. Izgleda da u tome ima istine. Nanošenje bola, koji nije vezan za operacije na genitalijama, karakterističan je za 32⁰/₀

muških i 25⁰/₀ ženskih inicijacija; fizički bol se, tako, javlja u 64⁰/₀ muških inicijacija. Ali zašto je nanošenje bola upravo vezano za genitalije? Najopštiji odgovor na ovo pitanje je jasan. Pošto inicijacija znači da dečak postaje muškarac, to pretpostavlja povećanu pažnju za njegovu mušku prirodu. Međutim, nadalje nastaju sporovi.

Jedni naučnici povezuju genitalne operacije sa psihičkim razvojem individue. Na primer, Froj je smatrao da je obrezivanje simbolička zamena za kastraciju, koja je usmerna na sprečavanje incesta i očuvanje seksualnih prava oca,⁸⁶ a M. Mid je u njemu videla sredstvo psihološkog oslobođenja dečaka ispod uticaja majke, simboličku vododelnicu između detinjstva, kada se dete nalazi u vlasti žena, i odraslosti, kada ono stupa u svet muškaraca.⁸⁷

Drugi etnografi⁸⁸ objašnjavaju muške inicijacije neophodnošću da se utvrdi poseban muški status i podrži grupna solidarnost muškaraca nasuprot ženskom načelu, povezujući ove rituale sa postojanjem zatvorenih muških saveza i tajnih društava (Šlegel i Bari nisu otkrili statističku vezu između muških inicijacija i patrilinearnosti).

Treća grupa naučnika pokušava da sintetizuje psiho- i socio-genetski pristup, povezujući ritualno obrezivanje sa uslovima polne identifikacije dečaka. Tamo gde dete više zavisi od majke i gde je više vezano za nju, na primer spava sa majkom u istoj kolibi, dok je njegovom ocu to zabranjeno i on mora da spava na drugom mestu (o ovome se može suditi prema dužini trajanja posleporodajnih tabua, koji zabranjuju polnu bliskost u toku određenog vremena posle porođaja), deca majku spontano doživljavaju kao lice koje ima glavnu ulogu u raspoređivanju dobara i hrane, a ženska uloga izgleda najprivlačnija. Surovi obredi muške inicijacije služe kao nužna protivteža dečjoj identifikaciji sa suprotnim polom. Odstranjujući kapicu, koja se simbolički ocenjuje kao ženski rudiment (slično tome kao što se klitoris devojčica smatra muškim elementom), odrasli muškarcici »spasavaju« dečaka od polne neodređenosti, i u tom smislu upravo oni, a ne majka, čine ga muškarcem, dajući mu odgovarajući polni i seksualni identitet. Od tog trenutka on pripada društvu muškaraca.

Nasuprot ovome, gde dete spava sa oba roditelja ili odvojeno od njih, dok njegova majka i otac spavaju zajedno, i gde bogatstvima raspolazu oba roditelja, ovakve izuzetne mere za formiranje muškog identiteta nisu potrebne. Kroskulturalni podaci, koje su prikupili supruzi Manro i D. Vajting,⁸⁹ kako izgleda, potvrđuju ovu hipotezu: od 64 istražena

društva, inicijacije s obrezivanjem postoje u 13 društava, pri čemu su u 12 od njih postojala oba uslova, to jest patrilokalnost i boravljenje deteta noću isključivo sa majkom, dok je u 13-om društvu bio zadovoljen samo drugi uslov. Nasuprot ovome, ni u jednom patrilokalnom društvu, u kome nije važno pravilo da malo dete mora da spava zajedno s majkom i odvojeno od oca, inicijacije s obrezivanjem nisu zabeležene.

Ako se oslobodimo nedovoljno pouzdane statistike, opšti socijalizacijski smisao muških i ženskih inicijacija i polnog simbolizma koji iza njih stoji dosta je očigledan. Muške inicijacije ističu, po pravilu, momenat diskontinuiteta, odvajanje od ranije sredine, promenu socijalnog statusa, uloge i identiteta, pri čemu ovu transformaciju dečak ne ostvaruje sam, već samo zahvaljujući drugim muškarcima.

Ženski životni ciklus, i pored postojanja jasnih fizioloških cezura, ipak se smatra za više organičan i kontinuiran. Etnografi, koji su proučavali procese sazrevanja na Novoj Gvineji, jednodušno ističu da Papuanci »veruju da devojčica sazreva prirodno i da ženske ceremonije vezane za pubertet ritualno oformljuju njeno sazrevanje, dok muške inicijacije služe kao nužan preduslov sazrevanja.«⁹⁰ Slična shvatanja su tipična ne samo za Melaneziju.

Kako ističe B. Linkoln, autor komparativnog istraživanja ženskih inicijacija kod Tijara (južna Indija), Tiva (centralna Nigerija), severnoameričkih Indijanaca Navaho i brazilskih Tukuna i rekonstruisanih na osnovu interpretacije mita o Persefonu starogrčkih inicijacija, umesto da promeni status žene, inicijacija menja njeno fundamentalno biće, upućujući je pre na ontološke nego na hijerarhijske probleme. Žena ne dobija veću vlast i autoritet, već postaje stvaralačkija, aktivnija, ontološki realnija. Struktura ženskih inicijacija ne podrazumeva promenu statusa i položaja u socijalnoj hijerarhiji, već obogaćivanje i uvećavanje snage, sposobnosti i iskustva. One ističu pre kosmičke nego socijalno-strukturne parametre bitka. »... Strategija ženske inicijacije se sastoji u tome da život žene (i, prema tome, njenu pažnju) odvrti od sociopolitičke sfere, uključujući je, u zamenu za to, u realne ili zamišljene prostore kosmosa. Drugim rečima, ženska inicijacija predlaže religioznu kompenzaciju za sociopolitičku deprivaciju. Ili, rečeno samo na drugi način, to je opijum za ungnjetenu klasu.«⁹¹

Prema tome, simbolizacija ženskog i muškog životnog ciklusa nas ponovo stavlja pred opoziciju »prirode i kulture«. Ali sada ova opozicija, koja počiva na socijalizacijskoj prak-

si naroda, izgleda mnogo konkretnija. »Maskulinizirajuća funkcija muških inicijacija«, o kojoj piše D. Herdt, nije ništa drugo do sociokulturni ekvivalent »Adamovom principu« koji deluje u individualnom razvoju gde je bitna pretpostavka za formiranje muškog identiteta psihološka defeminizacija dečaka, koja se ostvaruje u prvom redu pod pritiskom vršnjaka.

Možemo li biti uvereni da nam komparativno-istorijsko proučavanje procesa polne socijalizacije omogućuje da shvatimo dijalektiku bioloških i socijalnih faktora polne diferencijacije uopšte? Smatramo da može samo do izvesnog stepena.

Prenositi zaključke sa sociokulturnih modela na biološke u istoj je meri rizično kao i obrnuto. Za proveru prisustva bioloških determinanti u nekoj socijalnoj ili kulturnoj pojavi postoje četiri kriterijuma.⁹²

1) konsekventne korelacije između datog socijalnog ponašanja i fizioloških polnih karakteristika (građa tela, hromozoma, tip hormona i nivo lučenja, diferencijacija mozga prema polu);

2) dati tip (ponašanja se otkriva kod odojčadi i male dece pre no što ona bivaju podvrgnuta temeljnoj socijalizaciji ili nastaje u početku polnog sazrevanja, kada dolazi do brzih promena u građi tela i lučenju hormona;

3) isti je u raznim kulturama;

4) slično ponašanje je primećeno kod drugih vrsta, naročito viših primata, koji su genetski bliski čoveku.

Ako pojava koja nas interesuje zadovoljava dva ili više kriterijuma, možemo pretpostaviti da ona ima biološke determinante.

Međutim, primeniti ove kriterijume je vrlo teško i stručnjak će mnoga uopštavanja, »očigledna« za diletanta, oceniti kao pogrešna, ili, bar, uprošćena. M. D. Koner⁹³ navodi četiri takva pogrešna zaključka.

1) »**Ontogeneza ponavlja filogenezu.**« Nije tačno, mada ima u tome deo istine. Otogeneza ne ponavlja kasnije faze prethodnih oblika razvoja, već samo — i to samo do nekog stepena — ranu ontogenezu tih oblika. Drugim rečima, u ponašanju dece možemo otkriti nešto opšte sa ponašanjem mladunčadi drugih životinja, ali je apsurdno tražiti praelemente dečjeg ponašanja u ponašanju odraslih jedinki tih vrsta.

2) »Što je životinja na višem stupnju razvoja, to je sporiji njen razvoj, to je ona manje razvijena, a u momentu rođenja — to je plastičniji njen bihevioralni repertoar.« I ovo je suviše grubo uopštavanje. Ne postoje metodi koji dozvoljavaju da se sve vrste životinja raspodele hijerarhijski. Osim toga, plastičnost varira čak kod bliskih vrsta, pri čemu to nije obavezno povezano sa tempom razvoja. Iako se u celini bihevioralna plastičnost uvećava što se više približavamo čoveku, iz ovoga se ne mogu izvesti konkretnija predviđanja. I, na kraju, nivo razvoja pri rođenju je pojam koji je daleko od toga da bude jednoznačan. On zavisi ne samo od opštih filogenetskih zakonitosti već i od specifičnih uslova postojanja date vrste. Osim toga, razni organi i sistemi ponašanja, na primer motorne, senzorne i intelektualne navike, razvijaju se različitim tempom.

3) »Ako je neko ponašanje filogenetski široko rasprostranjeno, ono predstavlja 'fiksirani način ponašanja' ili 'instinkt' i, prema tome, genetski je uslovljeno, zato je besmisleno pokušavati da se ono izmeni.« U ovom silogizmu ništa nije tačno. Prvo, analogija nije homologija. Razne životinje mogu u toku evolucije da se sukobljavaju sa sličnim problemima i njihova rešenja mogu izgledati slična i imati slične funkcije, ali pomoću različitih mehanizama. Na primer, krila su se kod insekata razvila iz tela, kod ptica — iz prednjih udova, kod letećih miševa — iz prstiju. Formiranje dečjih simpatija veoma podseća na imprinting kod ptica, ali mi ne znamo da li su njihovi mehanizmi identični. Drugo, »fiksirane strukture ponašanja«, koje su ranije nazivane instinktima, formiraju se raznim putevima, uključujući i učenje. »Univerzalno« ne znači uvek »genetski zadato«. Treće, čak su i genetske karakteristike pri određenim uslovima podložne promeni.

4) »Ako su životinje toliko različite, potrebno je obratiti pažnju na one koje su bliže čoveku, jer je to poučnije.« U ovome, takođe, postoji deo istine. Ali filogenetska bliskost samo je jedan od principa upoređivanja među vrstama; osim toga, bitna je sličnost reproduktivnog ponašanja, ekološke adaptacije i osnovnih senzornih procesa komunikacije. Na primer, s gledišta porodične strukture i načina obučavanja potomstva, lavovi i lisice imaju s čovekom više zajedničkog nego njegovi najbliži srodnici — šimpanze.

Sve ovo obavezuje na veliku predostrožnost u teorijskim uopštavanjima o prirodi polnih razlika, nezavisno od toga da li utvrđujemo njihove biološke determinante ili ih negiramo. Stvarno interdisciplinarno proučavanje polne diferencijacije se za sada nalazi u embrionalnom stanju. Najviše što možemo jeste da razvijamo multidisciplinarni pristup, gde svaka grana znanja ostaje samostalna, ali se u svakoj od njih postepeno formiraju tačke dodira i uzajamnih preseka. Polna socijalizacija je jedna od takvih tačaka.